

bilimname XXX, 2016/1, 97-138
Geliş Tarihi: 20.01.2016, Yayın Tarihi: 22.04.2016

ABBÂSİ ŞEHİRCİLİĞİNİN BAĞDAT DIŞINDAKİ TEZAHÜRLERİ: IRAK BÖLGESİ

Kadir KAN
Yrd. Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
kadirkan@erciyes.edu.tr

Öz

Abbâsiler dönemi (132/750-656/1258), İslam şehirciliğinin en önemli ve verimli aşamalarından birini teşkil eder. İslam şehirciliği için olgunluk devri olarak ifade edilebilecek bu dönemde Müslüman coğrafyadaki şehirleşme potansiyeli iyice açığa çıkar ve çok sayıda şehir kurulur. Özellikle Abbâsilerin ilk asrında (132/750-232/847) kurulan şehirler, hem sayı hem de nitelik bakımından İslam tarihinin diğer devirlerine göre üstünlük arz ederler. Güvenli başşehir arayışıyla başlayan ve her halifenin kendi adıyla anılacak şehirler kurma isteklerinin etkisiyle gelişen şehirleşme faaliyeti, İslam medeniyet tarihinde etki bırakan çok sayıda şehrin ortaya çıkışını netice verir. Kuruluşu kadim dönemlere uzanan şehirler de bu süreçte yeniden canlanır ve eski parlak günlerine kavuşurlar.

Abbâsiler devrinde ülkenin doğusundan batısına bütün bölgelerinde inkişaf eden şehircilik faaliyetinin en yoğun olduğu yer, devletin idari merkezi durumunda olan Irak'tır. Bu çerçevede Abbâsilerde şehircilik denilince ilk akla gelen kent Bağdat olsa da, Mezopotamya bölgesinde Bağdat dışında irili ufaklı çok sayıda şehir ortaya çıkmıştır. Bu makalede Abbâsilerin kuruluşunu takip eden ilk asırda, Bağdat dışındaki Irak merkezli şehircilik faaliyetleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Abbâsiler, Şehircilik, Irak, İslam Medeniyeti.

REFLECTIONS OF ABBASID URBANISM IN IRAQ EXCEPT BAGHDAD

Abstract

Abbâsîd era (132/750-656/1258) is one of the most important and productive stages of Islamic urbanism. This period can be expressed as the classical period of the Islamic urbanism. The potential of urbanization in the Islamic world reveal clearly and many cities have been established in every part of the Muslim world. Especially the cities which are established at the first century of Abbâsîds were superior when compared to cities in other periods of Islamic history. Abbâsîd urbanization activity started by searching safe capital city and grew by the desire of each caliph to found the cities are associated with his name. This process led to emerge the cities leaving deep effects on the history of Islamic civilization.

Iraq is both administrative center of the state and the place where urbanization activity which has developing in all regions of the country from the east to the west is the most

intense during the Abbâsîd period. In this frame, even though Baghdad comes to mind when called urbanization, a lot of large and small cities have been founded in the Mesopotamia region except Bagdad. In this article Iraq-based urbanism activities without Bagdad in the first century following the establishment of Abbasid will be discussed.

Keywords: Abbâsîds, Urbanism, Iraq, Islamic Civilization.

Giriş

Miladî VI. asır dolaylarında depremler, bulaşıcı hastalıklar, Pers-Bizans mücadelesi başta olmak üzere savaşlar ve daha pek çok sebeple tüm dünyada şehircilik ritminin yavaşladığı ancak İslam'ın gelişinden sonra, hakimiyet alanı içindeki coğrafyada şehirleşme alanında ciddi bir hareketliliğin başladığı konusunda pek çok araştırmacı müttefiktir.¹ Bu hareketliliği sağlayan pek çok faktör bulunmakla birlikte İslami fetihler neticesinde Marrakeş'den Maverâünnehir'e kadar geniş bir coğrafyanın ve kadim ticaret yollarının tarihte belki de ilk defa ortak bir yönetim altında toplanmış olmasını en başta sayabiliriz. Nitekim bu durum tüm bölgenin siyasi, ekonomik ve demografik yapısı üzerinde önemli gelişmelere sebep olmuştur. Aynı şekilde Pers-Bizans mücadelesi sebebiyle kesilmiş bulunan Akdeniz-Basra Körfezi ve Hint Okyanusu ulaşım ağının Müslümanların hakimiyetinde yeniden işlerlik kazanması, bölgeyi ticari ve ekonomik açıdan hareketlendirdiği gibi şehirlerin yeniden canlanmasına da yol açmıştır. Bu faktörlere ilaveten, ferdi mükellefiyetlerin yanı sıra müttesiplerini bir arada yaşamaya teşvik eden çok boyutlu hükümlere sahip İslam dininin,² şehirleşme hareketine öncülük ettiğini özellikle ifade etmemiz gerekir. Nitekim yerel düzeyde "cemaat", evrensel düzeyde "ümme" telakkisine sahip olan İslam, şehirlerdeki eski göçebe ve köylü toplulukları

¹ Mourice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, (Çev. Nezh Uzel), İstanbul 1983, s. 118-119; Claude Lepelley, "Klasik Kentin Geç Roma döneminde Afrika'da Sürekliliği ve Düşüşü", *Geç Antik Çağda Kent*, (Der. John Rich), (Terc. Suna Güven-Ertuğrul Güven), İstanbul 1999, s. 51; Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Mentesh), Ankara 1991, I, 151-154; M. Yavuz Alptekin, *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum (Şehirlerin Toplum Bilinçlendirme İşlevi)*, İstanbul 2007, s. 34-35.

² Abdulaziz ed-Durî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul 1991, s. 94; Jean-Lous Micon "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, edir: R.B. Searjeant, (Çev. Elif Topcuğil), İstanbul-1992, s. 13-50; İbrahim Sarıçam-, Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2011, s. 215; Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, Sayı: 6, s. 79; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, s. 441; Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, Sayı: 6, s. 82; Mustafa Demir, "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme", *İslam Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16 sayı: 1, 2003, s. 158; Kadir Kan, Türk ve Arap Şehirlerinin Ortak Kimliği Olarak "İslam Şehri Olgusu", *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Amman 2014*, s. 235.

Müslümanlaştırırken, aynı zamanda şehirlileştirmiş ve kurduğu medeniyet, şehirlerde olgunlaşarak gelişmiştir.³

Bu çerçevede İslam tarihinde Medine ile başlayan, Kûfe, Basra, Fustat ve Vasıt ekseninde devam eden şehirleşme faaliyeti Abbâsîlerle birlikte çok önemli bir aşama kat eder. Siyasi, ekonomik ve medeni şartların olgunlaşmasıyla İslam dünyasındaki şehirleşme potansiyeli iyice açığa çıkar ve Miquel'in deyimiyle İslam âleminin her yerinde bitki ya da mantar biter gibi şehirler yükselir.⁴ Bu dönemdeki şehirleşme hareketi dünya tarihine yeni şehirler armağan ederken, kuruluşu eski zamanlara dayanan pek çok şehir de yeniden canlanır, gelişir, kalabalıklaşır ve medeniyete kucak açar. Yeni kurulan şehirlerin bazıları asırlar boyunca insanlık tarihine yön verirken, bunun yanında büyük beklentilerle kurulan kimi şehirler de kurucularıyla birlikte tarihin derinliklerinde kaybolur giderler.

Abbâsîler döneminde büyük bir ivme kazanan bu şehirleşme faaliyetinin, İslam'ın ilk devrinde başlayan şehirleşme sürecinin devamı olduğunu ifade etmek gerekir. Abbâsîlerle eş zamanlı olarak Endülüs Emevileri tarafından da ciddi bir şehirleşme faaliyetinin gerçekleştirildiği,⁵ hemen sonrasında Rüstemiler ve İdrisiler gibi küçük devletlerin yahut da Ağlebiler⁶ ve Tahiriler⁷ gibi yarı bağımsız hanedanların şehirleşme çabaları dikkate alınacak olursa, bu dönemdeki şehirleşmenin sadece Abbâsîlere has olmadığı daha iyi anlaşılacaktır. Ancak hilafeti bünyesinde bulunduran merkezi İslam devleti Abbâsîlerin elde ettiği idari, mali ve sosyal gelişmeyle yeni şehirler kurmanın maliyetini karşılayabilecek güçlü bir hazineye ve teknik imkânlarla sahip olması onu diğer devletlere göre tartışmasız öne çıkarmaktadır. Ayrıca kurulan şehirlerin, sayı ve nitelik bakımından diğer

³ Mustafa Demirci, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM*, yıl: 2003, cilt: I, sayı: 2, s. 132-133.

⁴ Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 151-154.

⁵ Bkz. İbnü'l-Esîr, V, 489-496; Nureddin Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, (Terc. Hakkı Uygur), İstanbul 2010, s. 266-270.

⁶ Bkz. Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, s. 336; İbnü'l-Esîr, V, 154-157; Yâkût el-Hamevî, Şihabüddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1957, IV, s. 75; Şâkir Mustafa, *el-Müdü'n fi'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Osmanî*, Dımeşk 1988, s. 228, 239-240; Sibylle Mazot, "Ağlebî Tarihi ve Ağlebî Mimarisi," *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Ed. Markus Hattstein, Peter Delius), İstanbul 2007, ss. 130-132; Sylvie Denoix, "Founded cities of the arap world from the seventh to the eleventh centuries", *The City in the Islamic world: the Near and Middle East*, (Ed. Salma K. Jayyusi), Leiden 2008, s. 127. Ağlebilerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhittin Kapanşahin, *Ağlebiler: 800-909*, İstanbul 2013.

⁷ Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002, s. 206-207.

devletlerdekiyle kıyaslanamaz şekilde üstün olduğunu da kabul etmek gerekir.

Emeviler dönemindeki dâhili ve harici problemler, İslam coğrafyasındaki ticaret ve şehirleşme potansiyelinden istifadeyi belirli oranda sınırlarken, Abbâsîler dönemi ticari hareketlilik ve şehirleşme ivmesinin hız kazandığı ve düzene girdiği süreci ifade eder.⁸ Bunun yanında hicri ikinci asrın ortalarından itibaren sosyal, ekonomik, ilmi ve kültürel alanlarda büyük bir kalkınma gerçekleşir ve çok önemli eserler verilmeye başlanır. İslam dünyasında daha önce benzeri görülmemiş büyüklükte şehirlerin doğuşu ile ilk tıbbi çalışmalar, astronomi eserleri, tefsirler, fıkıh kitapları, çeşitli müesseseler ve medeniyet göstergesi sayılan çok sayıda eserin ortaya çıkışı hemen hemen aynı döneme denk gelmektedir. Çünkü hepsinin de gelişim süreci ortaktır. Bağdat, Kurtuba, Samerrâ gibi metropollerin ortaya çıkması ve birer medeniyet merkezi olarak parlaması, Müslüman toplumun geldiği olgunluk devresinin sonucudur.

Yukarıda zikredilen etkenlere ilaveten Mezopotamya bölgesinin şehircilik mirası, Abbâsî Devleti'nin gücü ve hulefanın ilgisi bu dönemde şehirleşme konusunda çok ciddi bir açılımı netice vermiştir. Abbâsî halifelerinin hemen hepsinin en başta gelen faaliyet alanlarından biri şehirlerin imarı olmuş, vakitlerinin ve devlet bütçesinin önemli bir kısmını bu işe tahsis etmişlerdir. Bu dönemde şehirlerin imar ve iskânı için çok çeşitli sebepler gösterilebilir. Abbâsîlerin şehirlerle ilgili tasarruflarında göze çarpan etkenlerin başında, halifelerin ve devlet adamlarının yeni şehirler vücuda getirme konusundaki istekleri gelir. Halifelerin çoğu, kendi adlarıyla anılacak, sözü edilecek şehirler kurmayı ilke haline getirmişlerdir. Ülkenin farklı bölümlerinde yer alan Hâşimiyye, Rusâfetü'l-Enbâr, Bağdat, Mehdîyye, Muhammediyye, Medinetü Musa, Hârûniyye, Samerrâ ve Mütevekkiliyye gibi şehirler bu yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. İkinci halife Mansûr'un (136/754-158/775) Bağdat'ın inşası esnasındaki "İleride hiçbir de harap olmayacak dört şehir daha kuracağım" şeklindeki ifadesi ile⁹ Mu'tasım'ın (218/833-227/742) Samerrâ'nın kuruluş sürecindeki arayışları bu çerçevede değerlendirilebilir.¹⁰ Ya'kubî (ö. 292/905), halife Mütevekkil'in (232/847-247/861) kendisi ile anılacak bir şehir kurmaya niyetlendiğini

⁸ Robert Mantran, *İslamın Yayılış Tarihi*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 127-128.

⁹ Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldân (Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2001, s. 20.

¹⁰ Bkz. Ya'kubî, s. 39-40; Taberî, *Tarihü'l-Ümmet ve'l-Mülûk*, Beyrut 1967, IX, 17; İbnü'l-Esîr, VI, 451-452; *Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, el-A'lakü'n-Nefise*, (yay. haz. Martin Theodor Houtsma), Leiden 1967, s. 256-257; *Yakut, III, 174*; Rogers, s. 129-130.

özellikle vurgular.¹¹ Müellif ayrıca halifenin milyonlarca dirhem harcadığı¹² Mütevekkiliyye şehrinin inşası bittiğinde büyük bir tören düzenleyip şehrin kuruluşunda emeği geçenlere hediyeler verdiğini ve şöyle dediğini kaydeder: "İşte şimdi melik olduğumu anladım. Çünkü kendi yaptırdığım şehirde oturuyorum."¹³ Yani halifenin bakış açısına göre, büyük bir hükümdar olmanın şartlarından biri, kendi yaptırdığı şehirde oturmaktır ve bu ifade Abbâsî halifelerinin yeni şehirler kurma konusundaki motivasyonlarını açıkça göstermektedir.

Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu takip eden dönemde güçlü muhalefetten korunmanın en etkili yollarından biri, uzak ve güvenli bir mevkide yeni bir başşehrin kurulması olmuştur. İlk on yıldaki Hâşimiyye tecrübeleri ile Bağdat ve Samerrâ şehirleri, bu durumun en açık örnekleridir. Ayrıca ihtilal sonrası dönemde kontrol altında tutulmak istenen mevcut şehirlerde hem idareyi eski yönetimin ve halkın baskısından kurtarmak, hem de askerlerin yerli halkla karışmasını önlemek gayesiyle eski şehrin karşısına yeni bir şehir kurulması gibi faaliyetler bu çerçevede değerlendirilebilir.¹⁴ Yapılacak seferler için askeri üsler kurma, sınır boylarından gelebilecek dış saldırıları önlemek amacıyla ribatlar, kaleler ve müstahkem şehirler vücuda getirme de önemli faaliyet alanları arasındadır. Kayda değer herhangi bir yerleşimin olmadığı mekânlarda yeni şehirler kurmanın yanında, merkeze uzak şehirlerde valilerin ve devlet görevlilerinin yerleşebileceği korunaklı saraylar inşa etme, camii ve mescitleri bulunmayan yahut yetersiz olan şehirlerde dini yapıların sayısını artırma türünden bütün çalışmalar da bu kapsamda değerlendirilebilir. Ayrıca idarecilerin kendilerine dinlenme, ferahlama imkânları hazırlama, tebaaları için yaşanabilir mekânlar oluşturma, yeni pazarlar ve toplumsal çekim merkezleri tesis etme gibi sebeplerle bir takım şehirler kurdukları görülmektedir. Şehzadeler, vali olarak gönderildikleri bölgelerde kendi adlarına şehirler inşa etmişler,¹⁵ valiler idarelerindeki şehirleri tamir ettirmenin yanında irili ufaklı çok sayıda şehir de kurmuşlardır.

İç çatışmalar ya da isyanlar sebebiyle harap olmuş kale ve şehirlerin tamiri ve yenilenmesi de en yoğun faaliyet alanlarından biridir. Özellikle

¹¹ Ya'kubî, s. 47.

¹² İbn Rüste, s. 317.

¹³ Ya'kubî, s. 48.

¹⁴ Rakka, Semerkant, Buhara şehirleri bu duruma örnek verilebilir. Bkz. Belâzürî, s. 257; Yâkût el-Hamevî, III, s. 15; Lombard, s. 125; Şâkir Mustafa, s. 211.

¹⁵ Bkz. Belâzürî, s. 458; Ya'kubî, s. 57; Kudâme, b. Ca'fer, el-Harac ve Sinâ'âtü'l-Kitâbe, (Neş. Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdat 1981, s. 375; Şâkir Mustafa, s. 216.

Abbâsî ihtilal sürecinde Emevilerle yapılan çetin savaşlar ve Horasan bölgesinde onlarca yıl süren isyanlar neticesinde harap olan şehirlerde kapsamlı imar faaliyetleri gerekli oluyordu. İlk asırda farklı sebeplere bağlı olarak gerçekleşen çok sayıdaki isyan ve Emin-Me'mun mücadelesi gibi iç savaşlar dikkate alındığında şehirlerin tamir ve ihyası, oldukça önemli bir icraat alanı olarak temayüz etmektedir.

Abbâsîlerin ilk asrında şehircilik çalışmaları arasında değerlendirilebilecek konulardan biri de ülkenin çeşitli yerlerinde meydana gelen depremlerden sonraki imar faaliyetleridir. Nitekim konu edindiğimiz dönemde ülke sınırları içine çok sayıda deprem meydana gelmiş ve bazı şehirlere ciddi zararlar vermiştir.¹⁶ Özellikle Suriye-Anadolu ve Horasan bölgelerindeki depremlerden sonra şehirlerin yeniden inşası, yıkılan şehir surlarının tamiri, camilerin ve köprülerin onarılması ve insanların şehre yeniden iskanını sağlayacak şekilde evlerin yapılması önemli bir kalem olmuştur.

Bu dönemdeki şehirleşme hareketi, büyük metropollerini doğuracak bir sürecin en önemli aşamalarından biridir. İlk asrın sonunda Bağdat, Rakka, Samerrâ, Semerkant, Merv, Buhara, Rey, Kayrevan gibi bazı şehirler çok ciddi atılımlar yaparken, tohumları bu devirde atılan şehirleşme kültürü, takip eden asırlarda hem nüfusu hem de bayındırlığı itibarıyla batılı çağdaşlarıyla kıyas edilemez büyüklükte onlarca şehrin parlayışını getirecektir.

A. Irak Bölgesi ve Şehirleşme

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Fırat ve Dicle arasındaki bölge Müslümanlar tarafından ikiye ayrılmıştır. Bağdat'ın kuzeyinde kalan ve merkezi Musul yakınlarındaki Ninova şehri olup tarihte Asurlular'ın yayıldığı alana karşılık gelen yukarı Mezopotamya "el-Cezire", güneyde kalan ve Akad, Bâbil ve Sumer bölgesine karşılık gelen aşağı Mezopotamya da "Sevad" olarak anılmıştır. Bununla birlikte X. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyacıları tarafından Sevad kavramının yerine Irak kelimesinin kullanımı yaygınlık kazanmıştır.¹⁷ Kaynaklar Irak'ı dünyanın ortası, arzın göbeği,¹⁸ İslam

¹⁶ Nuh Arslantaş, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul 2003, s. 47-54.

¹⁷ Mustafa Demirci, "Sevâd", *DİA*, XXXVI, s. 576. Ayrıca Bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 314; *İbn Hurdazbih*, *Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 22-29; İstahrî, s. 78-95; Ebü'l-Kâsım İbn Havkal, *Süretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s. 175-204; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm (İslam Coğrafyası)*, (Terc. D. Ahsen Batur), İstanbul 2015, s. 116-158.

¹⁸ Ya'kubî, s. 17.

dünyasının en mamur ülkesi,¹⁹ yeryüzündeki iklimlerin en üstünü ve en değerlisi,²⁰ hükümdarların, entelektüel insanların ve âlimlerin ülkesi²¹ gibi başka diyarlara kolay kolay nasip olmayacak sıfatlarla nitelendirmişlerdir. Kadim medeniyetlerin şehir miraslarını bünyesinde barındıran Irak, doğal kaynakları zengin, şehir geleneği oluşmuş, Sami dünyası ile İran dünyası arasında geçiş ülkesi ve tarihin en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır.²² Fırat ve Dicle ile hayat bulan bu topraklarda yapılan ileri düzeydeki zirai faaliyetler bölgeyi cazip hale getirdiği gibi, ihtiyaç duyulan gıda maddeleri, giyim kuşam ve inşaat malzemeleri, karayolu ve nehirler vasıtasıyla Mezopotamya'nın içlerine kadar ulaştırılmaktadır.²³ Ekonomik ve kültürel zenginliği ile öne çıkan bu bölgeye Sâsânîler tarafından "Dil-i İranşehr" (ülkenin kalbi) denilirken,²⁴ Abbâsîler de "Sevâdü'l-ayn" (göz bebeğinin siyah kısmı) adını vermişlerdir.²⁵

Bölge Asurlar, Babiller, Sümerler gibi kadim medeniyetlerin yanı sıra asırlarca hüküm sürmüş ve en son yıkılmış imparatorluk olan Sasani Devleti'nin (M.S. 226-651) bakiyesini ve devlet merkezi olma potansiyelini de bünyesinde taşımaktadır. İslam coğrafyası içinde Irak'ın, fetihlerle açılan Akdeniz-Hint Okyanusu hattının nimetlerinden en fazla yararlanan bölge olduğu ifade edilebilir.²⁶ Aynı zamanda Irak, İslam tarihinin ilk devirlerinden itibaren İslam şehirciliğinin Arap yarımadası dışındaki ilk örneklerinin verildiği coğrafya olarak da dikkat çeker. Hz. Ömer döneminde temeli atılan ilk üç İslam şehrinde ikisi Basra ve Kûfe Irak'ta kurulmuş, Emeviler de Vasıt²⁷ ile Kasr-ı İbn Hübeyre'yi²⁸ aynı bölgede inşa etmişlerdir. Bu eşsiz özelliklere sahip ve VIII. asırdan XIII. asra kadar hilafet merkezi olan Irak

¹⁹ *Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, (yay. V. Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 96.

²⁰ İbn Havkal, s. 193.

²¹ Mukaddesî, s. 116-118.

²² Gül, s. 79.

²³ Ya'kubî, s. 20; Taberî, VII, s. 616-617; Hatîb Bağdâdî, *Târih-u Bağdâd*, Beyrut ts, I, s. 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1982, V, s. 558-559; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ts, s. 162; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2010, s. 32-33.

²⁴ *İbn Hurdazbih*, s. 22.

²⁵ Demirci, "Sevâd", s. 576.

²⁶ Will Durant, *İslam Medeniyeti*, (Çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul ts, s. 38; Claude Cahen, *İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (Çev. Esat Necmi Erendor), İstanbul 1990, s. 149; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, s. 167; Alptekin, s. 35.

²⁷ Belâzürî, s. 415; Ebû İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2015, s. 89.

²⁸ Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 89; Yâkût el-Hamevî, IV, s. 365.

bölgesi Abbâsîler devrinde de imar faaliyetlerinin ve şehirleşme çalışmalarının en yoğun olduğu coğrafyadır.

Abbâsîlerin ilk asrında Mezopotamya, ekonomik canlılık ve şehirleşme bakımından eski günlerine dönmekle kalmamış, daha ileri seviyelerde gelişmeler yaşanmıştır. Emeviler döneminde, devletin mevaliye yaklaşımı, Alioğullarıyla yaşanan çekişmeler ve Irak merkezli kargaşalar sebebiyle uygulanan sert politikalar, bölgede şehirleşmenin inkişafını ciddi anlamda sınırlamıştı. Abbâsîlerle bu sorun belirli oranda aşıldı ve bölgedeki zengin birikimden istifade mümkün hale geldi. Ticaret, ziraat, ulaşım, nitelikli insan ve şehircilik konusundaki potansiyel değerlendirilmeye başlandı. Abbâsîlerin yönetim anlayışı, istikrar ve idarecilerin özel ilgisi bölgeyi hızlı bir şekilde kalkındırdı ve Irak'ı hem İslam coğrafyasının hem de bütün dünyanın en gönençli bölgesi haline getirdi. Nabatiler ve Sasaniler devrinden kalan ve Emevilerin de önem verdiği kanallar ıslah edildi. Bölgede asırlara dayanan toprak politikaları belirli ölçüde devam ettirilerek çiftlikler ve büyük bahçeler oluşturuldu, mevcut olanlar da geliştirildi. Nerdeyse çorak, bakımsız ya da işlenmemiş arazi bırakılmadı. Bu çiftlikler, dış pazarlara ve Irak'taki kalabalık şehir tüketimine yönelik üretim yapan birimler haline dönüşerek gelişimini sürdürdü.²⁹

Yakût el-Hamevî (ö. 626/1229), Samerrâ'nın ilk defa Hz. Nuh'un oğlu Sam tarafından yapıldığını kaydettiği bölümde, Sam'ın buranın ehline kötülük gelmemesi için dua ettiğini belirtir. Ona göre bu bilgiden ve dua sebebiyle bölgenin bereketinden haberdar olan Abbâsî halifeleri şehircilik çalışmalarını Dicle havzasında yoğunlaştırmışlardır.³⁰ Bu bölgede ikamet etmek; Irak bölgesinin diğer özelliklerine ilaveten kolay ulaşım, güvenlik, suya yakın olma, güzel manzara ve daha pek çok avantajı da beraberinde getirmektedir.

Devletlerin uzun ya da kısa ömürlü oluşlarını etkileyen hususlardan biri güvenli, tehlikelerden uzak ve destekçileri tarafından çevrilmiş bir merkez edinme kabiliyetine sahip olmalarıdır. Özellikle geniş bir hâkimiyet sahasına sahip olan devletler, başşehirlerini kendilerine en fazla destek veren ve toplumun diğer kesimleri yüz çevirdiğinde sırtlarını dayayabilecekleri bölgeleri merkez edinirler. Bu çerçevede İslam tarihinde Hz. Ali için Kûfe, Emeviler için Şam, Endülüs Emevileri için Kurtuba nasılsa Abbâsîler için de Mezopotamya aynı hüviyettir. Nitekim Irak bölgesi İran'la

²⁹ Demirci, "Sevâd", s. 577.

³⁰ Yakût el-Hamevî, III, s. 174.

birlikte Abbâsîlerin temel güç kaynağı Mevalinin merkezidir. İdareyi ele geçirirken büyük oranda İranlıların desteğini alan Abbâsîler, İranlılara yakın olmak ve Arap nüfusunun ağırlıkta olduğu merkezlerden uzak kalmak durumundaydılar. Bu sebeple kuvvet kaynakları İran'la irtibatın kolay sağlanacağı bir coğrafya arayışında oldular.³¹

Ayrıca ihtilalde Abbâsîlerle birlikte hareket eden, fakat hilafetin Abbâsî ailesine geçmesiyle hayal kırıklığı yaşayan Alioğullarından uzakta kalmak, yeni hanedanın varlığını devam ettirebilmesi için zorunluydu. İlk iki Abbâsî halifesi döneminde ortaya çıkan çok sayıda isyan ve mevcut siyasi ortam dikkate alındığında,³² Dicle havzasının, Abbâsî hanedanı için nispeten sakin bir bölge olarak kaldığı ifade edilebilir.³³ Me'mûn dönemindeki 4 yıllık Merv tecrübesi istisna edilecek olursa, Abbâsî Devleti'nin 656/1258'deki Moğol istilasıyla yıkılışına kadar bu bölge dışında kalıcı bir başkent düşünülmemiştir. Mansûr, Bağdat için uygun yer ararken Dicle Nehri boyunca keşif heyetleri göndermiştir. Aynı şekilde halife Hârûn Reşîd (170/786-193/809) Dicle Nehri güzergahında kendi kazdırdığı Katul kanalı kıyısını şehirleştirmeyi planlamış, daha sonra Hire'ye,³⁴ ardından da Fırat kenarındaki Rakka'ya yerleşmiştir.³⁵ Mu'tasım başşehir arayışında Bağdat'tan kuzeye doğru Dicle istikametini takip ederek sırasıyla Şemmasiye, Beradan, Bahamşa ve Matira bölgelerini geçerek önce Katul'e daha sonra da Samerrâ bölgesine yerleşmiştir.³⁶ Mütevekkil de yine Dicle kıyısındaki Mütevekkiliyye/Ca'feriyye şehrini kurarak burayı devlet merkezi haline getirmiştir.³⁷

Medine örneğinden hareket edip Kûfe, Basra, Fustat ve Vasıt'la gelişen İslam şehirciliği, Irak merkezli Abbâsî şehirleriyle olgunluk devrini yaşamış, en düzenli ve kapsamlı örnekleri ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'daki kadim şehir miraslarının yanı sıra İslam dünyasının sınırları içindeki bütün şehircilik birikiminden yararlandığını söylemek mümkündür. Nitekim hem Bağdat'ın hem de Samerrâ'nın inşası esnasında ülkenin hemen her

³¹ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat*, s. 30.

³² Bkz. K. V. Zettersten, "Mansûr", *İA*, VII, s. 295; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasî İsyânlar: Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*, Ankara 2001.

³³ Aradan geçen 70-80 yıla rağmen aynı havza Abbâsîler için güvenli bölge olmaya devam edecek, sekizinci halife Mu'tasım başkent-i taşımaya karar verdiğinde Sâmera şehrini yine aynı bölgede Bağdat'a 125 km mesafede Dicle kıyısına kuracaktır.

³⁴ Fr. Buhll, "Hire", *İA*, V, s. 536-537; ed-Dakûkî, Hüseyin Ali, "Hire", *DİA*, XVIII, s. 123.

³⁵ Belâzürî, s. 257; Yâkût el-Hamevî, III, s. 15; Şâkir Mustafa, s. 211.

³⁶ Ya'kubî, s. 40.

³⁷ Belâzürî, s. 427; Ya'kubî, s. 48.

tarafından ustalar ve sanatkârlar getirildiği kaydedilmektedir.³⁸ Bu durum aynı zamanda Endülüs hariç Fas'tan Maveraünnehir'e kadar geniş bir coğrafyadaki şehircilik birikiminin buraya aktarılması anlamı taşımaktadır. Irak merkezli Abbâsî şehirciliği ile "İslam şehri" olgusu "klasik" kavramı ile ifade edilebilecek hüviyete erişmiş ve gerek Bağdat, gerekse de Samerrâ, Müslümanlar tarafından oluşturulmuş "medeniyet merkezi" tanımının içini doldurmuşlardır.

Abbâsîlerce sıradan bir şehir olmaktan öte daha başlangıçta birer metropol ve dünya şehri olarak kurgulanan Bağdat ve Samerrâ, aynı zamanda dünyadaki bütün Müslümanların yönetim merkezi olarak kurulmuşlardır. Bu iki şehir İslam dünyasının bizzat halifesi ve yaşadığı dönem itibariyle en kudretli hükümdarı tarafından kurulmuş başkentler olarak temayüz eder ve İslam şehirciliğinin en organize yapılarını teşkil ederler. Nitekim İslam dünyasının diğer bölgelerinde kurulan şehirler, genellikle kuruldukları bölge dikkate alınarak yerel ölçekte değerlendirilirken Bağdat ve Samerrâ, hem İslam dünyasının geneli ile ulaşımın mümkün olacağı hem de bütün dünya ile etkileşime geçebilecek şekilde planlanmışlardır. Irak bölgesi, Abbâsîlerin şehircilik konusundaki duyarlılıklarını ve birikimlerini gösteren en önemli vitrindir. Bu sebeple de bahsi geçen şehirlerin muhteşem olması, sonraki nesillere hitap etmesi ve kurucularının adlarını sonraki asırlara aktarması amacıyla çalışmalar yapılmış ve hiçbir masraftan kaçınılmamıştır.

İlk bakışta Irak'ta Bağdat ve Samerrâ başkent olarak öne çıksalar da, hem eski medeniyetlerden kalan hem de yeni kurulan pek çok şehirde topografik, demografik ve ekonomik gelişmeler dikkat çekmektedir.³⁹ Coğrafya kitapları Irak sınırları içindeki çok sayıda şehir, kasaba ve köyün listesini ayrıntılı şekilde aktarırlar.⁴⁰ Bağdat, Samerrâ, Kûfe, Basra, Enbâr, Musul, Hire ve Hulvan Irak bölgesinin en büyük şehirleridir.⁴¹ Babil ve Medain gibi antik kentlerin yer aldığı bölgede Nehrevan, Kerbela, Kasr-ı İbn Hübeyre, Sarsar, Vasıt, Kadisiye, Deskere, Tikrit, Numaniye, Deyr-i Ukûl, Cercerâya, Femü's-sulh, Sâbûs, Maftâh, Übülle gibi İslami dönemde belirli bir bayındırlık havası yakalamış irili ufaklı onlarca şehrin adı zikredilebilir.⁴²

³⁸ Ya'kubî, s. 41; Taberî, VII, 618; Yakût el-Hamevî, I. 458; İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağdat 1923, s. 8.

³⁹ Lombard, s. 122-124.

⁴⁰ İbn Hurdazbih, s. 22-29; İstahrî, s. 85-95; Mukaddesî, s. 116-118.

⁴¹ İstahrî, s. 95.

⁴² Bkz. İbn Hurdazbih, s. 22-29; İstahrî, s. 85-95; İbn Havkal, s. 193-204; *Hudûdu'l-Âlem*, 96-99.

Bunların her biri Abbâsîler döneminde canlılık kazanmış şehirlerdir ve şehirleşme hareketindeki bu gelişme, Irak'ın coğrafyacılar tarafından İslam ülkesinin en bayındır bölgesi şeklinde tanımlanmasına vesile olmuştur.⁴³ 12 büyük yerleşim bölgesi ve 60 kasabadan oluştuğu ifade edilen Irak,⁴⁴ muhtemelen aynı dönemde nüfus yoğunluğu en fazla olan alanlardan biriydi.⁴⁵

Çalışmamızın bu kısmında Abbâsîlerin kuruluşunu takip eden birinci asırda yönetim merkezi arayışlarını ve ilk başşehir denemelerini de içeren Bağdat dışındaki Irak merkezli şehircilik faaliyetleri ele alınacaktır.⁴⁶

a. Kûfe

14 Rebiülevvel 132/31 Ekim 749 tarihinde Abbâsî Devleti'nin kuruluş ilanına sahne olan Kûfe, devletin ilk başşehri kabul edilmektedir.⁴⁷ Ancak Kûfe şehir merkezi Abbâsî ailesi tarafından hiçbir zaman kalıcı bir başkent olarak düşünülmemiştir. Hem ilk halife Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın (132/750-136/754) hem de halefi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un stratejileri Kûfe'yi kontrol altında tutacak kadar yakın ama Kûfelilerin fitnesinden korunabilecek kadar da uzak bir mevkide ikamet etme üzerine kuruludur. Çünkü Abbâsîler, Emevî düşmanlığında müttefik olsalar da sürekli fitne ve karışıklıklarla anılan Kûfe halkının hilafet konusunda kendilerine karşı Alioğullarını desteklediklerini biliyorlardı. Dolayısıyla bütün imarı ve ilmi faaliyetlerdeki yerine rağmen Kûfe, Emevîler gibi Abbâsîler için de güvenli bir şehir değildi. Bu sebeple Ebü'l-Abbâs es-Seffâh devletin kuruluşundan hemen sonra yeni bir merkez arayışına girdi. Kûfe Camii'nde yapılan beyattan sonra mescidin yanındaki hükümet merkezine (Dâru'l-İmâra)⁴⁸ giden halife burada fazla oyalanmadı. Kendisi adına kardeşi Ebû Ca'fer tarafından gece vaktine kadar süren beyat

⁴³ Ya'kubî, s. 17; İbn Havkal, s. 193; Mukaddesî, s. 116-118; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 96.

⁴⁴ İbn Hurdazbih, s. 22.

⁴⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 96.

⁴⁶ Abbâsîlerin ilk asrında Bağdat şehrinin fiziki, sosyal, ekonomik ve ilmi tarihiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2010.

⁴⁷ Taberî, VII, 420-426; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Medâinü'l-cevher*, I-IV, Beyrut 1965, III, 252-253; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, Beyrut 2003, III, 4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarîhü'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdükadir Ata-Mustafa Abdülkadir Atâ), Beyrut 1995, VII, 297; Ebü'l-Fidâ, *Tarîhu Ebi'l-Fidâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut 1997, I, 291; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966, X, s. 40; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000, s. 90; J.L. Whitaker, "Kufa" *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, (ed. Michael Dumper, Bruce E. Stanley), California 2006, s. 228.

⁴⁸ Kûfe'deki Dâru'l-İmâra, mescidin güneybatısında yer alıyor ve aralarında sadece dar bir sokak bulunuyordu. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 39.

alma işi tamamlandıktan sonra aynı gece ya da sabahında Kûfe'den ayrılarak 3 fersah⁴⁹ uzaklıkta Hammâm A'yen'de bulunan karargâhına geçti. Şehirde yerine amcası Dâvud b. Ali'yi vekil bıraktı.⁵⁰ Taberî (ö. 310/923), Seffâh'ın birkaç ay Hammam A'yen'de kaldıktan sonra -ileride hakkında bilgi vereceğimiz- Hâşimiyye şehrine geçtiğini ve orayı devlet merkezi haline getirdiğini nakleder.⁵¹ Halife daha sonra Kûfe bölgesinden tamamen ayrılarak Enbâr tarafına yöneldi.⁵²

Seffâh'ın ölümünden sonra halife olan Ebû Ca'fer el-Mansûr Kûfe bölgesine yeniden yaklaşıacak, fakat Arap kabilelerinin birbirleriyle bitmek bilmeyen çekişmeleri, Kûfe halkının Şia'ya meyli ve halifenin yaşadığı çok önemli Ravendiye tecrübesi⁵³ Kûfe civarının siyasi merkez olma ihtimalini Abbâsîler açısından bitirecektir.⁵⁴ Hatta halifenin Bağdat'ı kuracağı yeri tam olarak, Kûfe'den yeteri kadar uzak olduğuna kâni olduktan sonra tespit ettiğini söylemek mümkündür.

Mansur, ahalisi ile inişli çıkışlı bir ilişkiye sahip olduğu Kûfe'nin etrafına, şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla hendek kazılmasını emretti. (155/772)⁵⁵ Hendek kazıldıktan sonra Fırat'tan aktarılan su ile dolduruldu. Ulaşım amacıyla kayıkların da kullanılabilirdiği kanalın üzerine şehre geçişi sağlayan küçük köprüler yapıldı.⁵⁶

Taberî, halifenin hendekle birlikte şehrin çevresine sur yapılmasını emrettiğini de kaydeder.⁵⁷ Fakat şehrin etrafına sur yapıldığını doğrulayan - aynı bilgiyi Taberî'den alması muhtemel birkaç istisna dışında-⁵⁸ başka bir kaynak bulunmamaktadır. Doktora çalışması Kûfe üzerine olan Söylemez,

⁴⁹ 1 fersah, yaklaşık 5,7 kilometreye tekabül eden bir uzunluk ölçü birimidir.

⁵⁰ Taberî, VII, 431; Mes'ûdî, III, 256; İbnü'l-Esîr, V, 416-417; İbn Kesîr, X, 42.

⁵¹ Taberî, VII, 431; İbnü'l-Esîr, V, 416-417, 436; İbn Kesîr, X, 42. Mes'ûdî, "Ebû Seleme, Enbâr'daki şehirde bulunan Ebû'l-Abbâs'ın yanında ayrıldıktan sonra öldürüldü" şeklinde kaydeder. Bkz. Mes'ûdî, III, 271.

⁵² Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 20; Mes'ûdî, III, s. 251; İbnü't-Tiktakâ, s. 161; Yâkût el-Hamevî, V, s. 389; el-Bağdâdî, I, 155-156; Süyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1969, s. 297.

⁵³ Ebû Hanife ed-Dineverî, *el-Ahbâru'l-Tivâl (İslam Tarihi)*, (Çev. Nusrettin Boilelli-İbrahim Tüfekçi), İstanbul 2007, s. 384-385; İbn Miskeveyh, III, 58-61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 29-30; İbnü'l-Esîr, V, 502-504; İbnü't-Tiktakâ, s. 160-161; İbn Haldûn, *Tarîh*, I-VII, Beyrut 1966, 395-396; William Hazin, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1984, s. 45; Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, İstanbul 2013, s. 78.

⁵⁴ Kan, Bağdat, s. 30.

⁵⁵ Belâzürî, s. 414. Taberî, VIII, 46.

⁵⁶ Bkz. Söylemez, *Kûfe*, s. 81.

⁵⁷ Taberî, VIII, 46.

⁵⁸ Bkz. *Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-İdrisî, Kitâbu Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Afâk, I-II*, Beyrut 1989, I, 381; İbnü'l-Esîr, VI, 5; İbn Kesîr, X, 113.

İbn Cübeyr'in 570/1174 yılında şehri ziyaretinde hendeği zikretmesine rağmen surdan bahsetmemesinden⁵⁹ ve Himyerî'nin, şehrin surunun bulunmadığını açıkça ifade etmesinden yola çıkarak⁶⁰ şehrin etrafına Mansûr döneminde bir sur yapılmadığı sonucuna ulaşmıştır. Müellif ayrıca Kûfe'ye bizzat yaptığı seyahat esnasında şehrin hiçbir yerinde sur izine rastlamadığını da özellikle ifade etmektedir.⁶¹

Tutululuğu ile meşhur olan Mansûr, şehrin çevresine kazılan hendeğin maliyetini hazineye karşılamak yerine, şehir halkından tahsilini emretmiştir. Belâzürî (ö. 279/892), halifenin bu tavrını, Hz. Ali soyundan gelenlere meylettikleri ve iktidar aleyhine dedikodular çıkarttıkları için Kûfe halkına kızgın olmasına bağlamaktadır.⁶² Amacına ulaşmak için de kurnazca bir yöntem uygulayan halife, önce halka kişi başı beşer dirhem para dağıttırılmıştır. Paraları alanları tek tek divana kaydettiren ve bu şekilde nüfusun toplamda ne kadar olduğunu öğrenen halife, ardından kişi başı kırkar dirhem vergi koymuş ve parayı halktan tahsil etmiştir. Mansûr'un bu taktiği devrin şiirlerine de konu olmuştur. Nitekim Taberî, bir şairin şöyle dediğini rivayet eder:

Vah zavallı halkım! Mü'minlerin Emiri Mansûr'un bize yaptığını gördünüz.

Önce beşer dirhem dağıttı, sonra vergi koyarak kırkar dirhem geri aldı.⁶³

el-Cenâbî, şehirde Kûfe Mescidi ve 1938 yılında başlayan kazılarla ortaya çıkarılan Kûfe Dâru'l-İmâra'sı dışında Emevî ve Abbâsî devirlerinden kalma başka yapı olmadığını ifade etmektedir.⁶⁴ Nitekim son asırda yapılan arkeolojik çalışmaların da gösterdiği gibi Kûfe şehir merkezinde Abbâsîlerin izini taşıyan en önemli eser Kûfe Dâru'l-İmâra'sıdır.⁶⁵ Hz. Ömer'in hilafetinde yapılan ve Emevîler döneminde yeniden inşa ve ilavelerle kale benzeri bir

⁵⁹ İbn Cübeyr, Ebû'l Hüseyin Ahmed, *er-Rihle*, Beyrut 1980, s. 187-189.

⁶⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah Himyerî, *er-Ravzü'l-Mi'tar fî Haberi'l-Aktar*, (Thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1975, s. 502.

⁶¹ Söylemez, s. 81.

⁶² Belâzürî, s. 414.

⁶³ Taberî, VIII, 46.

⁶⁴ Tarık Cevad el-Cenâbî, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfeti et-Taharrî ve't-Tenkîb ve's-Sıyâneti li's-senevât 1966-1967", *Sümer*, yıl: 1983, sayı: 39, s. 221.

⁶⁵ Bkz. Muhammed Ali Mustafa, et-Takrîrû'l-Ûlâ an et-Tenkîb fi'l-Kûfe li'l-Mevsimi's-Sânî, *Sümer*, yıl: 1954 sayı: 10, ss. 53-85; aynı müe., et-Takrîrû'l-Ûlâ an et-Tenkîb fi'l-Kûfe li'l-Mevsimi's-Sâlis, *Sümer*, yıl: 1956, sayı: 12, ss. 3-32; Târık Cevâd el-Cenâbî, "A Ruined Ilkhanid Bath at Kufa", *Sümer*, yıl: 1978, sayı: 34, ss. 189-196; aynı müe., "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfe", ss. 220-232.

görünümüne kavuşan Dâru'l-İmâra, Abbâsîler tarafından da bir takım imar faaliyetine konu olmuştur. Kûfe valilerinin ikamet yeri olarak kullandıkları yapı bölgesinde icra edilen kazı çalışmalarında, 3 kat halinde bulgulara ulaşıldığı kaydedilmektedir. Bu üç katmanı Hulefâ-i Raşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemi olarak tasnif eden Muhammed Mustafa Ali, Emevîler devrinde yapılmış olan kısmın Hulefâ-i Raşidîn ve Abbâsîler dönemindeki katmanlara göre daha sağlam olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Aynı bölgede daha sonra yapılan kazıların sonuçlarını da tahlil eden el-Cenâbî ise Kûfe Dâru'l-İmârasında yapılan kazılarda ilk olarak Emevî, sonra Selçuklular dönemini de içine alan Abbâsî ve son olarak da İlhanlılar dönemini yansıtan üç aşamanın görüldüğünü belirtmektedir. En üst kısımda bulunan ve İlhanlılar devrinden kaldığı bariz olan hamamın bu kanıyı teyid ettiğini de eklemektedir.⁶⁷

İnşasında bölgenin temel yapı malzemesi tuğla kullanılan,⁶⁸ duvar kalınlığı 4 metre, genişliği ve uzunluğu 170 metre olan kare şeklindeki Dâru'l-İmâra'nın iki kapısı bulunmaktadır.⁶⁹ Ayrıca Dâru'l-İmâra'nın Abbâsîler döneminde yapıldığı tespit edilen kısımlarının öncekilere oranla daha tezyinatlı olduğu da ulaşılan sonuçlar arasındadır.⁷⁰

Kaynaklar Bağdat'ın inşasından sonraki süreçte Kûfe ilgili imar faaliyetleri konusunda genellikle sesiz kalmaktadırlar. Bu durumun, Kûfe halkının muhalif duruşları ve dahil oldukları isyanlar sebebiyle, Abbâsî halifelerinin şehre idari bir misyon yüklememiş olmalarından kaynaklandığı söylenebilir. Sonuç itibarıyla Kûfe şehir merkezindeki şehircilik çalışmalarının halifelerce bizzat yürütülmeyip, valilerin ve şehir halkının tasarruflarına bırakıldığı şeklinde bir kanaate ulaşmak mümkündür.⁷¹

⁶⁶ Mustafa, et-Takrîrû'l-Ûlâ an et-Tenkîb fi'l-Kûfe li'l-Mevsimi's-Sânî, s. 78-84.

⁶⁷ el-Cenâbî, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfe", s. 225.

⁶⁸ el-Cenâbî, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfe", s. 226.

⁶⁹ Berrâkî, s. 92.

⁷⁰ Kûfe Dâru'l-İmârası ile ilgili detaylı bilgi için bkz. el-Cenâbî, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfe", s. 220-232; Berrâkî, s. 92-93; Söylemez, s. 39-43. Kûfe'nin, -dairevi plan konusunda Bağdat mimarisine uymasa da- şehir merkezinin oluşumu, sarayın, mescidin ve özellikle de çarşılarının şekli yönünden ciddi katkılar yaptığını vurgulamak yerinde olacaktır. Konunun detayları için bkz. *Hîşam Cuayt, el-Kûfe: Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1993, s. 424.*

⁷¹ Kûfe'nin, -dairevi plan konusunda uymasa da- şehir merkezinin teşekkülü, sarayın, mescidin ve özellikle de çarşılarının şekli bakımından Bağdat mimarisine ciddi katkılar yaptığını vurgulamak yerinde olacaktır. Konunun detayları için bkz. *Cuayt, Hîşam, el-Kûfe: Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1993, s. 424.*

Gerek demografik yapısı ve gerekse Abbâsî idaresine karşı tavırları yüzünden çok sayıda isyan ve karışıklıklara sahne olsa da,⁷² Kûfe her şeye rağmen siyasi, ticari ve ilmi açılardan Abbâsî idaresi için ihmal edilebilecek bir şehir değildir. Bağdat ve Samerrâ'dan sonra Irak bölgesindeki en büyük şehirler arasında yer alan ve 100.000'in üstünde bir nüfusa sahip olduğu kaydedilen Kûfe,⁷³ Abbâsîler devri boyunca bayındırlığını ve nüfusunu genel anlamda korumuştur. Ya'kubî, Kûfe'yi İslam'ın kubbesi, muhacir Müslümanların yurdu ve büyük bir şehir merkezi olarak tarif ederken,⁷⁴ X. asırda kaleme alınan *Hudûdu'l-Âlem* adlı eser, Fırat Nehri kenarında yer alan küçük bir şehir olarak tasvir eder. Aynı asrın önemli coğrafyacılarından Mukaddesî de, geniş ve hoş bir şehir olarak tanımladığı Kûfe'nin bakımlı binaları, göz alıcı pazarları ve birçok kuruluşuyla geçim sıkıntısı çekilmeden yaşanabilecek bir hayat merkezi olduğunu kaydeder.⁷⁵ İbn Havkal (ö. 367/977) ise Kûfe'yi Basra'ya benzetir ancak ona göre Fırat kıyısına kurulmuş olan Kûfe'nin havası Basra'ya göre daha iyi, suyu daha tatlıdır.⁷⁶

İslam medeniyetine özellikle İslami ilimler bakımından en fazla katkı sağlamış şehirler arasında yer alan Kûfe, bir ilim merkezi olma hüviyetini Abbâsîler devri boyunca sürdürmüştür. İmam-ı Azam Ebû Hanife gibi pek çok meşhur âlimin ders halkalarının yer aldığı, İslam tarihinin en büyük okullarından biri olan Kûfe Camii'ne ev sahipliği yapan şehir, aynı zamanda dini ilimlere ait temel eserlerin önemli bir kısmının telif edildiği merkezdir. Başta Irak Re'y Ekolü olmak üzere, Kûfe merkezli pek çok ilmi ekol vücuda gelmiştir.

Bağdat kurulduktan sonra başşehir ile Kûfe arası Abbâsîler devrinde İslam dünyasının en mamur bölgelerinden biri haline gelmiştir. Sadece şehir merkezleri itibarıyla değil, şehirler arasındaki alanlar da hem bayındırlık hem de insan yoğunluğu bakımından gelişmiş durumdadır. Nitekim Ya'kubî, Bağdat ile Kûfe arasının bayındır, mamur ve birbirine bağlı büyük yerleşim yerleriyle dolu olduğunu ifade eder.⁷⁷ Ülkenin en canlı yol güzergâhlarından biri olan ve çok sayıda kasaba, köy ve çiftliğin yer aldığı Bağdat-Kûfe yolu aynı zamanda asırlar boyunca hac yolu olarak da kullanılmıştır.⁷⁸

⁷² Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, s. 341.

⁷³ Michon, Jean-Louis, "Dinî kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed. R.B. Serjant), (çev. Elif Topçugil), İstanbul 1997, s. 15; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 156; Alptekin, s. 37.

⁷⁴ Ya'kubî, s. 89.

⁷⁵ Mukaddesî, s. 119.

⁷⁶ İbn Havkal, s. 198.

⁷⁷ Ya'kubî, s. 89.

⁷⁸ Bkz. Taberî, VIII, 136.

Bu arada Kûfe'nin hemen batısında⁷⁹ ve Hire'nin 3 mil uzağında yer alan,⁸⁰ ed-Dakûkî'nin Abbâsî halifelerinin av köşkü olarak kullandıklarını belirttiği Havernak Sarayı,⁸¹ Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminde yenilenmiş bulunmaktadır. Farslılar döneminden kalan bu saray ihtilalden sonra Abbâsîlerin Horasan'daki dailerinden olan İbrahim b. Seleme'ye ikta olarak verilmiş, o da halifenin emri ile sarayı tamir ettirmiştir.⁸²

Kûfe'nin yaklaşık beş kilometre güneyinde yer alan Hire şehri de, Hârûn Reşîd döneminde bir takım imar faaliyetlerine sahne olacaktır. Hz. Ebû Bekir döneminde Halid b. Velid tarafından fethedilen şehir, Hz. Ömer döneminde halkının büyük bir kısmının beş kilometre uzağında kurulan Kûfe'ye taşınması sebebiyle sonraki devirlerde küçük bir şehir hüviyetinde kalmıştır.⁸³ İbn Havkal ve İstahrî'nin (ö. 346/957) geniş bir alana yayılmış, toprağı verimli ve tarihi bir şehir olarak tanımladıkları Hire'nin,⁸⁴ Kûfe'den daha güzel bir iklime sahip olduğu da kaydedilmektedir.⁸⁵ Hârûn Reşîd, halifeliği döneminde çeşitli sebeplerle Bağdat'tan uzaklaştığı süreçte Hire civarında çeşitli binalar yaptırıp bir müddet burada kalmış fakat Kûfelilerin bu durumdan rahatsız olmaları sebebiyle şehri terk etmiştir.⁸⁶

b. Medinetü İbn Hübeyre ve İlk Haşimiyye

Emevilerin son Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre, valiliği sırasında Fırat kenarında Kûfe'ye oldukça yakın bir mevkide Medinetü İbn Hübeyre adında yeni şehrin inşasına başlamıştı. Ancak bu esnada halife Mervan b. Muhammed, valiye Kûfe halkına komşu olmaktan sakınmasını emreden bir mektup gönderdi.⁸⁷ İbn Hübeyre bunun üzerine inşaatı yarım bıraktı ve Fırat Nehri'nden ayrılan Sûrâ kanalının kıyısında Kûfe'ye 18 fersah uzaklıkta⁸⁸ Kasr-ı İbn Hübeyre'yi inşa ederek oraya taşındı.⁸⁹

Abbâsî Devleti'nin ikamesinden sonra Kûfe şehir merkezindeki Dâru'l-İmâra'da değil şehir dışında Hammam A'yen'deki ordugâhında kalan Ebü'l-Abbâs, birkaç ay sonra İbn Hübeyre'nin Kûfe'nin hemen dışında yaptırmış

⁷⁹ İbn Havkal, s. 198.

⁸⁰ Ya'kubî, s. 90.

⁸¹ Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", *DİA*, XVIII, s. 123.

⁸² Belâzürî, s. 412.

⁸³ İstahrî, s. 89; İbn Havkal, s. 198.

⁸⁴ İstahrî, s. 89; İbn Havkal, s. 198.

⁸⁵ İstahrî, s. 89; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 98.

⁸⁶ Fr. Buhll, "Hire", *İA*, V, s. 536-537; ed-Dakûkî, s. 123.

⁸⁷ Belâzürî, s. 411.

⁸⁸ Ya'kubî, s. 89.

⁸⁹ Belâzürî, s. 411.

olduğu Medinetü İbn Hübeyre'ye yerleşti. Şehrin eksiklerini tamamladı, yeni binalar yaptırdı ve adını da "Hâşimiyye" olarak değiştirdi.⁹⁰ İhtilalden dört ay sonra öldürülen ilk vezir Ebû Seleme el-Hallâl'in (ö. 132/750), Kûfe'de değil de Hâşimiyye şehrinde defnedildiğine dair kayıt Seffâh'ın Hammam A'yen'de kaldığı sürenin dört aydan daha az olduğunu göstermektedir.⁹¹ Abbâsî tarihinin Bağdat öncesi döneminde, hanedanın idari merkezi olan şehirler için kullanılan "Hâşimiyye" kavramı, Abbâsîlerin kökenine ve hasımları Emevilerden farklılıklarına işaret eden ve de Alioğullarını kapsamı içinde tutan özenle seçilmiş bir isimdi. Fakat halk, Seffâh'ın yerleştiği ve şehir haline getirdiği bu şehri, eski adıyla anmaya devam ediyordu. Kendi hanedanının adıyla yeni bir şehir kurma ve Emevilerin adını tamamen silme niyetinde olan Ebü'l-Abbâs, İbn Hübeyre'nin adının kullanılmaya devam edeceğini anlayınca yaptığı bütün masraflara rağmen şehri terk etti ve onun karşısına yine Hâşimiyye adını verdiği yeni bir şehir kurdu.⁹² Ancak Hâşimiyye şehrinin Kûfe'ye yakınlığının hem kendisi hem de ordusu için hayırlı sonuçlar getirmeyeceğini görünce, inşasına başladığı yeni şehri tamamlamadan bölgeyi terk etti. Fırat Nehri'ni takip ederek kuzey-batı istikametindeki Enbâr tarafına yöneldi.⁹³

Yezid b. Ömer tarafından kurulan Medinetü İbn Hübeyre ile Kasr-ı İbn Hübeyre bazı müellifler tarafından birbirine karıştırılmıştır. Yakût el-Hamevî bu müelliflerden biridir. O Kasr-ı İbn Hübeyre'nin inşası hakkında bilgi verdikten sonra Seffâh ve Mansûr tarafından Hâşimiyye adıyla başkent yapılan şehrin Kasr-ı İbn Hübeyre olduğunu ifade eder. Ancak Abbâsî halifelerinin başşehir olarak seçtiği şehir, Sûrâ kanalının kıyısındaki Kasr-ı İbn Hübeyre değil, İbn Hübeyre'nin ilk yaptırdığı Kûfe'nin bitişiğindeki Medinetü İbn Hübeyre'dir.⁹⁴

Başlangıçta bir Emevi valilik merkezi olarak kurulan Kasr-ı İbn Hübeyre, Abbâsîler tarafından başşehir olarak kullanılmasa da zamanla gelişmiş ve bir şehir hüviyetine bürünmüştür. Ya'kubî, Kasr-ı İbn Hübeyre'yi valilerin gelip oturduğu, mamur, görkemli ve halkı karışık bir şehir olarak tarif eder.⁹⁵ IV/X. asırda Bağdat ile Kûfe arasındaki en büyük şehir olduğu ifade edilen Kasr-ı İbn Hübeyre, camiinin etrafındaki çarşılarının çokluğu ve

⁹⁰ Belâzürî, s. 411.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, V, 436. Mes'ûdî, "Ebû Seleme, Enbâr'daki şehrinde bulunan Ebü'l-Abbâs'ın yanında ayrıldıktan sonra öldürüldü" şeklinde kaydeder. Bkz. Mes'ûdî, III, 271.

⁹² Belâzürî, s. 411; Yakût el-Hamevî, V, s. 389.

⁹³ Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 20.

⁹⁴ Belâzürî, s. 411.

⁹⁵ Ya'kubî, s. 89.

tüccarları arasındaki Yahudilerin bolluğuyla dikkat çekmektedir.⁹⁶ Yakût el-Hamevî de Kasr-ı ibn Hübeyre'nin kalabalık bir nüfusa sahip ve ahalisi içinde çok sayıda bilgin, katip ve tüccarın yer aldığı önemli bir şehir olduğunu ifade eder.⁹⁷ Ancak VI/XII. asırdan sonra şehrin parlaklığının sona erdiği görülmektedir.⁹⁸

c. Hâşimiyetü'l-Enbâr

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın Kûfe'den sonra yeni başşehri için tercih ettiği bölge Enbâr'dı. Irak'ta Fırat'ın sol kıyısında yer alan ve ilk İslami dönemde Halid b. Velid tarafından fethedilen Enbâr şehri,⁹⁹ İslam'dan önce Acemlerin yiyecek ambarı olduğu için bu isimle anılıyordu.¹⁰⁰ 134/752 yılında Hire'den Enbâr'a gelen halife şehre yarım fersah uzaklıkta,¹⁰¹ Fırat ve Dicle'yi birbirine bağlayan İsa Kanalı'nın Fırat'tan ayrıldığı noktada, merkezinde sarayının bulunduğu yeni bir şehir inşasına başladı.¹⁰² Ebû Hanife ed-Dineverî, bu süreci şu şekilde aktarır: "İmam el-Hire'den etrafında bulunanlarla birlikte el-Enbâr'a geldi. Burası hoşuna gitti ve el-Enbâr'da kendisi ve topluluğu için büyük bir şehir inşa etti. Şehri, Horasan halkından taraftarları arasında parsel parsel taksim etti. Kendisi için şehrin ortasında yüksek ve büyük bir saray yaptırdı. Halifeliği boyunca burada, sarayında oturdu. Bugün bu şehre Ebü'l-Abbâs Şehri denilmektedir."¹⁰³

Hâşimiyetü'l-Enbâr ya da Rusâfetü'l-Enbâr olarak da anılan şehir,¹⁰⁴ 136/754 yılında Seffâh ölünceye kadar Abbâsî Devleti'nin başkenti olarak kaldı.¹⁰⁵ Ancak Ebü'l-Abbâs vefat ettiğinde şehrin inşası henüz tamamlanmamıştı.¹⁰⁶ Seffâh'dan sonra hilafet makamına geçen Ebû Câfer el-Mansûr bir süre Hâşimiyetü'l-Enbâr'da kaldı. Şehre bir takım ilaveler

⁹⁶ Guy Le Strange, *Buldnü'l- Hilafeti's- Şarkiyye*, (Çev. Beşir Fransis), Beyrut 1985, s. 97.

⁹⁷ Yakût el-Hamevî, IV, s. 365.

⁹⁸ Le Strange, *Buldnü'l- Hilafeti's- Şarkiyye*, s. 97.

⁹⁹ Belâzürî, s. 352.

¹⁰⁰ Yakût el-Hamevî, I, s. 257; Safiyyüddin Abdülmümin b. Abdülhakk el-Bağdâdî, *Merasidü'l-İttılâ alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ*, (çev. H. İbrahim Gök), Ankara 2014, I, 155.

¹⁰¹ ed-Dineverî, s. 422.

¹⁰² Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 20; Mes'ûdî, III, s. 251; İbnü't-Tiktakâ, s. 161; Yakût el-Hamevî, V, s. 389; el-Bağdâdî, I, 155-156; Süyûtî, s. 297.

¹⁰³ ed-Dineverî, s. 409.

¹⁰⁴ Şâkir Mustafa, s. 212-213.

¹⁰⁵ Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 20; Mes'ûdî, III, s. 251; İbnü't-Tiktakâ, s. 161; Yakût el-Hamevî, V, s. 389; el-Bağdâdî, I, 155-156; Süyûtî, s. 297.

¹⁰⁶ Ya'kubî, s. 20; Hatîb Bağdâdî, XI, 236-237.

yaptırdı, ancak inşasını devam ettirmeyip bir süre sonra tekrar Kûfe bölgesine döndü.¹⁰⁷

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Yahya b. Said el-Medinî'nin, Bağdat'ın inşasından önce Mansûr tarafından Irak'a getirildiğini ve Hâşimiyye şehrine kadı olarak tayin edildiğini kaydeder. Yahya b. Said, Hâşimiyyetü'l-Enbâr'da 143/760 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁸ Ebû Hanife ed-Dineverî de, 180/796 yılında hacdan dönerken Enbâr'a uğrayan Harûn Reşîd'in Hâşimiyyetü'l-Enbâr'da konakladığını ve bir ay süreyle burada kaldığını kaydeder. Müellif devamında Ebü'l-Abbâs'ın inşa ettirdiği şehre yerleştirdiği Horasanlıların çoluk çocuk sahibi olup çoğaldıklarını ve kendi yaşadığı devride de burada yaşamaya devam ettiklerini ifade eder.¹⁰⁹ Ebû Hanife ed-Dineverî'nin bu ifadelerinden şehrin, Miladî IX. asrın sonlarında hala ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mukaddesî, Seffâh tarafından yapılmış olan sarayın kendisinin yaşadığı X. asırda mevcut olmakla birlikte önemli ölçüde tahrip olduğunu belirtir.¹¹⁰ İstahrî de Ebü'l-Abbâs döneminden kalma bazı yapı kalıntılarının mevcudiyetinden bahseder.¹¹¹ Dolayısıyla Hâşimiyyetü'l-Enbâr şehrinin merkezindeki saray, kuruluşundan birkaç asır sonra tahrip olmuş ve şehrin kendisi de Enbâr ile birleşmiş görünmektedir. Buna karşılık eski İran kenti Enbâr, Abbâsîler döneminde önemli bir şehir olarak kalmıştır. Nitekim İstahrî Enbâr'ı tarım yönünden gelişmiş, bayındır ve orta büyüklükte bir şehir şeklinde tarif eder.¹¹² İbn Hurdazbih'in (ö. 300/913) gelişmiş bir şehir kaydını düştüğü,¹¹³ Hudûdu'l-Âlem müellifinin (ö. 372/982) de mamur ve kalabalık nüfuslu ama küçük bir şehir olarak tanımladığı Enbâr'ın,¹¹⁴ IX. yüzyılın ilk yarısındaki gelirlerinden o dönemde hâlâ zengin bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵

d. Haşimiyyetü'l-Kûfe

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın vefatından sonra halife Mansûr'un Enbâr'dan

¹⁰⁷ Belâzürî, s. 411; Ya'kubî, s. 20.

¹⁰⁸ Muntazam, VIII, s. 43. Ancak vefat ettiği tarih Mansûr'un Kûfe Haşimiyye'sinde olduğu devre rastladığı için onun burada görev yapmış olması daha güçlü bir ihtimal olmaktadır. Hatîb Bağdâdî de Yahya'nın Haşimiyye'de vefat ettiğini ifade etmekle birlikte Enbâr ya da Kûfe Haşimiyye'sinden hangisi olduğuna dair açıklama yapmaz. Hatîb Bağdâdî, XVI, 161-162.

¹⁰⁹ ed-Dineverî, s. 422.

¹¹⁰ Mukaddesî, s. 127.

¹¹¹ İstahrî, s. 83; Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", *DİA*, XI, s. 171.

¹¹² İstahrî, s. 83.

¹¹³ İbn Hurdazbih, s. 47.

¹¹⁴ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 100.

¹¹⁵ İbn Hurdazbih, s. 24.

Kûfe tarafına yöneldiği kesin olmakla birlikte bundan sonra Bağdat kuruluncaya kadar devletin idare merkezi olarak kullandığı Hâşimiyye şehri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Belâzürî, Enbâr'dan dönen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un "Kûfe'deki Hâşimiyye şehrine yerleştiğini, kalan kısımlarını tamamlayıp yeni binalar ilave ettiğini ve şehre istediği şekli verdiğini" kaydeder.¹¹⁶ Taberî ve İbnü'l-Cevzî'ye göre ise Mansûr, Medinetü İbn Hübeyre'nin karşısına Hâşimiyye adında "yeni bir şehir" inşa etmiştir.¹¹⁷ Ya'kubî Mansûr'un Hâşimiyye şehrini Kûfe ile Hire arasında,¹¹⁸ İbnü't-Tiktakâ (ö. 709/1309) ise Kûfe civarında "kurduğunu" belirtir.¹¹⁹ Le strange de Mansûr'un "kendisi için bir şehir kurduğunu" kaydeder. Ancak şehrin yeri konusunda Yakubî'nin "Kûfe ile Hire arası" rivayeti ile Belâzürî ve Taberî gibi kaynakların aktardığı "Medinetü İbn Hübeyre'nin yanı/karşısı" şeklinde iki rivayetin bulunduğunu ifade etmekle yetinir.¹²⁰

Bu bilgilerden hareketle Mansûr'un idare merkezi olarak kullandığı Kûfe yakınlarındaki Hâşimiyye şehrinin yeni bir şehir olarak mı kurulduğu yoksa Seffâh'ın yarım bıraktığı Hâşimiyye şehri mi olduğu konusunun açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Kaynakların büyük bir kısmı Mansûr'un yeni bir şehir inşa ettirdiği kanaatindedirler. Ancak Yakubî hariç, yeni şehir inşa edildiğini savunan müelliflerin bu şehir için yaptıkları yer tarifi, Ebû'l-Abbâs'ın yaptırdığı Hâşimiyye'nin yeri ile örtüşmektedir. Aynı kaynaklar konuyu aktarırken Seffâh'ın yaptırdığı şehre herhangi bir atıf yapmadıkları gibi, tespit edebildiğimiz kadarıyla Medinetü İbn Hübeyre etrafında iki farklı Hâşimiyye şehrinin bulunduğu dair bir kayıt da yoktur. Dolayısıyla Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Enbâr'dan döndükten sonra yeni bir şehir kurmak yerine Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın Medinetü İbn Hübeyre'nin karşısında yaptırmış olduğu Hâşimiyye'ye yerleştiği ihtimali ağırlık kazanmaktadır. Ancak bütün Abbâsî halifelerinin kendileri için yeni bir şehir kurmayı ilke haline getirdikleri ve Mansûr'un en fazla şehir kuran halife olduğu düşünüldüğünde şehrin, bu konuda yeterli bilgi bulunmasa da bizzat Mansûr tarafından inşa edilmiş olması da uzak bir ihtimal olmamaktadır. Netice itibarıyla kaynaklarda Kûfe Hâşimiyyesi,¹²¹ Kûfe'deki

¹¹⁶ Belâzürî, s. 411. Yakut el-Hamevi de aynı bilgiyi Seffâh'ın kurduğu Kasr-ı İbn Hübeyre'nin karşısındaki Hâşimiyye şehrine yerleşti" şeklinde aktarır." Yâkût el-Hamevî, IV, 365, V, s. 389.

¹¹⁷ Taberî, VII, s. 614; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, s. 69.

¹¹⁸ Ya'kubî, s. 20.

¹¹⁹ İbnü't-Tiktakâ, s. 161.

¹²⁰ Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900, s. 5-6.

¹²¹ Taberî, VII, s. 504; İbnü'l-Esîr, V, s. 500; İbn Kesîr, X, s. 75; İbn Kuteybe, *el-Maarif*, (Çev. Hasan Ege), İstanbul ts, s. 258.

Hâşimiyye,¹²² Kûfe sınırındaki¹²³ ya da Kûfe civarındaki Hâşimiyye¹²⁴ şeklinde ifade edilen şehir, Bağdat'ın kuruluşuna kadar geçen sürede Mansûr tarafından yönetim merkezi olarak kullanılmıştır.¹²⁵

Hâşimiyyetü'l-Kûfe'nin başkentliği hususunda dikkat çeken noktalardan biri de Mansûr gibi siyasi ortamı analiz kabiliyeti yüksek bir halifenin¹²⁶ Enbâr'dan ayrıldıktan sonra, Seffâh'ın Kûfe halkı konusundaki çekincelerini bilmesine rağmen yeniden aynı bölgeye yönelmesidir. Halife, çoğunluğu Alioğulları taraftarı ve pek çok fitneye konu olan Kûfe halkına¹²⁷ yakın olup onları kontrol altında tutmayı hedeflemiş olabilir. Ayrıca Abbâsîlerin hilafeti ele geçirmeleri sebebiyle yer altı çalışmalarına ağırlık veren Alioğullarının faaliyetlerini daha yakından takip etmeyi amaçlamış olması da mümkündür. Fakat Hâşimiyye şehrine taşındıktan sonra selefi Seffâh gibi, fitneleri eksik olmayan Kûfe'ye yakınlığına ilaveten bizzat ortasında kaldığı ve ciddi bir hayati tehlike atlattığı Ravendiyye isyanı Mansûr'a bu bölgenin kendisi için uygun bir yer olmadığını kat'i şekilde gösterecektir. Ebû Müslim'in intikamı amacıyla hareket eden, İran kaynaklı ve tenasüh inancına sahip Râvendîler'in Hâşimiyye şehrinde çıkardıkları kargaşa, katılan kişi sayısı itibarıyla küçük olmasına rağmen halifeyi ölümle burun buruna getirecektir. Sarayının yakınındaki isyancılarla konuşmak üzere bizzat yanlarına giden halifenin etrafı asiler tarafından bir anda sarılır ve ellerinden güçlkle kurtulur.¹²⁸ Bu olaydan sonra halife yeni bir başşehrin gerekli olduğu konusunda kesin bir

¹²² İbn Kuteybe, Maarif, 258; Taberî, VII, s. 506.

¹²³ İbn Kesîr, X, s. 95.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, V, s. 557.

¹²⁵ Detaylı bilgi ve tahlil için bkz. Salih Ahmed Ali, "Mıntıkatu Hire-Dirâsâtün Topografîyyetün Müstenidetün ale'l-Mesâdiri'l-Edebiyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb fî Câmîati Bağdâd*, Sayı: 7, Nisan 1962, s. 42-43.

¹²⁶ Mes'ûdî, III, s. 307-308; İbnü't-Tiktakâ, s. 159-160; Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1982, VII, s. 83; Süyûtî, s. 299; et-Tenûhî, *Neşvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, (thk. Abbâd eş-Şalcî), Beyrut 1995, V, s. 276-277; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasiî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, s. I-IV, (Çev. İsmail Yiğit- Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985, III, s. 320; Abdülaziz ed-Dûrî, *el-Asru'l-Abbâsîyyi'l-Evvel*, Beyrut 1997, s. 55-57, 166.

¹²⁷ Kazvinî, Kûfe'nin sürekli fitnelerle anılmasının sebebi konusundaki tespiti dikkat çekicidir. Müellif, Kûfe halkı ile ilgili olarak "الكوفي لا يوفي" (Kûfeli vefa göstermez) ifadesinin herkes tarafından bilindiğini, nitekim onların Hz. Hasan'a ile Hz. Hüseyin'e sahip çıkmadıklarını ifade eder. Ayrıca Sa'd b. Ebî Vakkâs hakkında namazı güzel kıldırmadığı şeklinde şikâyette bulduklarını; onun da Kûfe halkının hiçbir validen, hiçbir valinin de onlardan razı olmaması yönünde dua ettiğini kaydeder. Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvinî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 251-252.

¹²⁸ ed-Dineverî, s. 384-385; Makdisî, VI, 83-84; İbn Miskeveyh, III, 58-61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 29-30; İbnü'l-Esîr, V, 502-504; İbnü't-Tiktakâ, s. 160-161; İbn Haldûn, *Tarih*, 395-396; William Hazin, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1984, s. 45.

kanaate ulaşacaktır.¹²⁹ Bu arada zaten Mansur'un 142/759-144/761 yılları arasında zamanının büyük bir kısmını Basra'da, Nihavend ve Medain'de geçirdiği dikkate alınacak olursa Bağdat'ın inşasından önceki birkaç yılda zorunlu haller dışında Haşimiyye'de kalmadığı anlaşılmaktadır.¹³⁰

Sonraki dönem şehirlerinin fiziki yapısı hakkında geniş bilgiler aktaran erken dönem kaynaklarının Bağdat'ın kuruluşuna kadar Abbâsî Devleti'nin merkezi olan Hâşimiyyetü'l-Kûfe'nin yapısı hakkında detaylı bilgi vermemeleri ilginç bir durumdur. Bağdat ya da Samerrâ'daki kadar detaylı ve sitemli bir plana sahip olmamakla birlikte Kûfe, Basra, Vasıt ve en azından Medinetü İbn Hübeyre örneğinden hareketle bir şehir planlaması yapıldığını tahmin etmek güç değildir. Merkezinde emirlik sarayının yer aldığı Kûfe Hâşimiyyesi'nin,¹³¹ Ravendiyye isyanı esnasında kapılarının kapatıldığının aktarılması¹³² etrafının surlarla çevrili olduğuna ve sağlam kapılarının bulunduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bazı son dönem kaynakları Hâşimiyye şehrinde "hadrâ" denilen bir taht odasının bulunduğu ve şehrin sağlam ve çok katlı yapılara sahip olduğu şeklinde bilgiler aktarmaktadırlar.¹³³

Ayrıca Bu arada X. asır coğrafyacılarının Kûfe-Hire bölgesinden bahsederken Hâşimiyyetü'l-Kûfe'ye değinmemeleri şehrin zamanla Kûfe ile birleşmesinden kaynaklanıyor olsa gerektir.

Hâşimiyyetü'l-Kûfe aynı zamanda Nefsüzzekiyye isyanından önce Mansûr'un emriyle Hasanoğullarının hapsedildiği şehirdir.¹³⁴ Hasanoğullarının diğer fertleri ile beraber Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim'in babaları Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib de Hâşimiyye'de hapsedilmiş ve öldükten sonra burada defnedilmiştir.¹³⁵

¹²⁹ Taberî, VII, 614; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 69; Câbir Rezzâk Gâzî el-Küreytî, "Ahvâlü'l-Kûfe's-siyâsiyyeti ve'l-emniyyeti fî ahd-i Ebî Cafer el-Mansûr (h. 136-158)", *Âdâbü'l-Kûfe*, Cilt: 1, Sayı: 11, Yıl: 2012, ss. 164.

¹³⁰ Bkz. ed-Dineverî, s. 416-417.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, V, 103.

¹³² Muntazam, VIII, s. 30. Zehebî, "şehir kapatıldı" ifadesini kullanır. Bkz. Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarihü'l-İslâm*, Beyrut 1991, 141-160 Yılları Arası, s. 6.

¹³³ Bkz. Sheila Blair-Jonathan Bloom, "Irak, İran, Mısır: Abbâsîler", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (ed. Markus Hatsstein-Peter Delius), İstanbul 2007, s. 96.

¹³⁴ Taberî, VII, 546; Hatîb Bağdâdî, VI, 559, VIII, 246; Yâkût el-Hamevî, V, s. 389; *Hüseyn b. Seyyid Ahmed Berrâkî, Tarihü'l-Kûfe*, Beyrut 1987, s. 80-81. Berrâkî ayrıca, Mansûr'un Hasanoğullarını Haşimiyye'deki bir mahzene hapsedtiğini ve onların burada açlık ve susuzluk çekerek öldüklerini iddia eder. Berrâkî, s. 80, 372.

¹³⁵ Belâzürî, s. 411-412; Berrâkî, s. 80.

e. Rusâfetü'l-Kûfe

Taberî, Kûfe yakınlarındaki Medinetü İbn Hübeyre'nin karşısında Kûfe istikametinde Hâşimiyye'yi inşa eden Mansûr'un, daha sonra Kûfe'nin arka tarafında Rusâfetü'l-Kûfe adında yeni bir şehir kurduğunu ifade eder.¹³⁶ Belâzürî de yeri hakkında bilgi vermeden Mansûr'un emriyle azadlısı Ebü'l-Hasib Merzuk tarafından Rusâfe olarak da adlandırılan Ebü'l-Hasib Sarayı'nın yapıldığını kaydeder. Belâzürî'ye göre Rusâfe sarayı daha önceden mevcut olan başka bir sarayın temelleri üzerine bina edilmiştir. Müellif ayrıca Ebü'l-Hasib'in bu sarayı kendi adına yaptırdığı ve halifenin burada kendisini ara sıra ziyarete geldiği şeklinde bir rivayetin bulunduğunu da ekler.¹³⁷ Mansûr'un halifeliği döneminde zaman zaman Rusâfetü'l-Kûfe'de ikamet ettiği,¹³⁸ ayrıca 158/775 yılında son hacı için yola çıktığında Kûfe'ye uğradığı ve Rusâfe'de konakladığı da kaydedilmektedir.¹³⁹

f. Basra

Kûfe ve Fustat ile birlikte İslamî dönemde kurulan ilk şehirlerden biri olan Basra'da,¹⁴⁰ ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh döneminde saray tadilatı ile başlayan imar faaliyetleri, Mansûr döneminden itibaren artarak devam etti. 142/759 yılında Basra'ya geldiğinde bir saray yaptıran halife, ikinci gelişinde Ceban bölgesinde bir namazgâh inşa ettirdi. Aynı yıl Ramazan ayını Basra'da geçirdi ve namazgâhtaki ilk bayram namazını da kendisi kıldırarak şehirden ayrıldı.¹⁴¹ Abbâsîlere kadar etrafında suru bulunmayan şehirlerden olan Basra, yine Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 155/772 yılında bir sur ve hendekle çevrildi.¹⁴²

Mansûr devrinde şehrin su ihtiyacının karşılanması için Fırat ve Dicle'nin birleşimiyle oluşan Şattü'l-Arab'dan yeni kanallar kazıldı. Bağdat bölgesinde verimli toprakların sulanması için uygulanan sulama ve kanal sistemi burada da tatbik edildi.¹⁴³ Bilhassa vali Süleyman b. Ali, Basra'ya geldikten sonra Muğise kanalının açılması ve diğer kanallar üzerine setler yapılması için bir milyon dirheme yakın para harcadı.¹⁴⁴ Bu kanallar sayesinde sulanabilen çok sayıda çiftlik oluşturuldu. Hatta halifenin kendisi

¹³⁶ Taberî, VII, 543.

¹³⁷ Belâzürî, s. 412.

¹³⁸ Taberî, VII, s. 466.

¹³⁹ Taberî, VII, 543.

¹⁴⁰ *Historic Cities of Islamic World*, (Ed. C. Edmund Bosworth), Leiden 2007, s. 49.

¹⁴¹ el-Belzürî, s. 536.

¹⁴² Taberî, VIII, 46; İbnü'l-Esîr, VI, 5.

¹⁴³ el-Belzürî, s. 537-538; İbn Havkal, s. 194-195.

¹⁴⁴ Belâzürî, s. 537.

de bu bölgede çiftlik edinmekten geri durmadı ve es-Sübeytiyye adında bir çiftliğin sahibi oldu¹⁴⁵

Halifeliği döneminde Mehdî (158/775-169/785), 161/778 yılında devrin en önemli ilim merkezlerinden biri olan Basra Camii'ni kible ve batı tarafından genişletti. Ayrıca vilayetlere mektuplar yazarak, mescitlerdeki maksurelerin kaldırılmasını ve minberlerin Hz. Peygamber'in minberi ölçüsüne indirilmesini emretti. Bu emri bütün şehirlerde yerine getirildi.¹⁴⁶ Hârûn Reşîd de Basra Camii'nin genişletilmesine yönelik çalışmalar yaptı.¹⁴⁷

Basra, Bağdat'ın kuruluşundan sonra siyasi ve idari önemini büyük oranda kaybetmekle birlikte medeniyet açısından en parlak günlerini Abbâsîler döneminde yaşadı.¹⁴⁸ Gerek dünya şehri ve ticaret merkezi olarak tanımlayan Ya'kubî'nin,¹⁴⁹ gerekse de sonraki dönem coğrafyacılarının verdikleri bilgiler, Basra'nın Abbâsîler devri boyunca büyük bir şehir merkezi olarak kaldığını göstermektedir. Hudûdu'l-Âlem müellifinin 12 bölgeye sahip büyük bir şehir olarak tanımladığı merkezî Basra şehrinin dışında,¹⁵⁰ coğrafya kitaplarında adları sayılan ve Basra'ya bağlı olan Übülle, Abbâdan, Meftah ve Mezar gibi çok sayıda küçük yerleşim birimleri de bulunmaktaydı.¹⁵¹

Ortaçağda 200.000'in üstünde bir nüfusa sahip olduğu kaydedilen Basra'yı¹⁵² İbn Havkal büyük, mamur, nüfusu kalabalık ve düzenli bir şehir olarak tarif ederken,¹⁵³ İstahrî ise şehrin Kûfe'ye yakın büyüklükte olduğunu belirtir.¹⁵⁴ Ayrıca İbn Havkal'ın aksine¹⁵⁵ sularının lezzeti ve havasının sıhhati bakımından Kûfe'den daha iyi olduğunu söyler.¹⁵⁶ Bölgenin genel karakterine uygun olarak yapılarının çok büyük bir kısmı tuğladan mamul olan Basra şehrinde, geniş hurma bahçeleri de bulunmaktadır.¹⁵⁷ Basra'da Übülle kanalı ve diğer kanallar üzerinde sanki ipe dizilmiş gibi saraylar,

¹⁴⁵ Belâzürî, s. 537.

¹⁴⁶ Taberî, VIII, 136; İbn Kesîr, X, 133; Abdülcabbâr Nâcî, *Dirasat fi Tarihi'l-Müdüni'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut 2009, s. 161-162.

¹⁴⁷ Belzürî, s. 501-502; Nâcî, s. 162; *Tahir Muzaffer Amid, Tahtitü'l-Müdüni'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye, Bağdat 1986, s. 218.*

¹⁴⁸ Abdülhâlik Bakır, "Basra", *DİA*, V, 110.

¹⁴⁹ Ya'kubî, s. 99.

¹⁵⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 97.

¹⁵¹ İstahrî, s. 87.

¹⁵² Michon, s. 15; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, 156; Alptekin, s. 37.

¹⁵³ İbn Havkal, 196.

¹⁵⁴ İstahrî, s. 88.

¹⁵⁵ İbn Havkal, s. 198.

¹⁵⁶ İstahrî, s. 88.

¹⁵⁷ İstahrî, s. 86; İbn Havkal, s. 195-196.

binalar, çiftlikler ve gezinti alanları yer almaktadır.¹⁵⁸ Şehre karşı hayranlığını ifade etmekten kendini alamayan Mukaddesî, Basra'yı Bağdat'tan daha çok beğendiğini belirtir. Çünkü ona göre şehirde fitne fücûr çok olsa da kendi yaşadığı dönemde geçim kaynakları geniş, âlimleri ve salih insanları da daha fazladır.¹⁵⁹ Gerçekten de Basra kurulduğu günden itibaren İslam dünyasında asırlar boyunca önemli ilim adamlarının yetiştiği ve İslam medeniyetinin tezahürlerinin görüldüğü merkezlerden biri olmuştur. Ayrıca Irak bölgesinin nehirler vasıtasıyla Hint Okyanusu'na açılan kapısı olan Basra,¹⁶⁰ Abbâsî idaresi tarafından gerek ticari potansiyelinin değerlendirilmesi, gerekse de kara ve deniz güvenliğinin sağlanması için önem verilen şehirler arasında yer almıştır.

g. el-Katûl

Dicle kıyıları uzun kilometreler boyunca Abbâsî halifelerinin gerek gezinti gerekse de avlanmak için sık sık kısa seyahatlerine mekân oluyordu. Taberî'nin aktardığına göre Hârûn Reşîd, canı sıkıldığı zaman Dicle sahili ile kendisinin kazdırdığı ve Dicle'nin bir kolu olan el-Katûl kenarına giderdi.¹⁶¹ Halife, ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere ziraat yapılan toprakların sulanması için kazdırdığı el-Katûl kanalına Ebü'l-Cünd adını vermişti.¹⁶²

Taberî ayrıca detayına girmeden Hârûn Reşîd'in de aynı Mu'tasım gibi ordusuyla ilgili bir takım endişeleri sebebiyle el-Katûl'da şehir kurmayı düşündüğünü ifade eder.¹⁶³ Hârûn Reşîd, el-Katûl'un kıyasına önce bir saray, ardından da bir takım binalar inşa ettirmiş,¹⁶⁴ fakat bir süre sonra vazgeçerek inşaatı tamamlamadan bölgeden ayrılmıştır. Halifenin, şehrin inşasından vazgeçmesinde bilhassa iç karışıklıklar sebebiyle Suriye'ye yakın bir bölgede ikamet etmek zorunda kalışı ve bu sebeple de merkez olarak Rakka şehrini seçmesi gerekçe gösterilmektedir.¹⁶⁵ Ayrıca Bizans'a karşı

¹⁵⁸ İbn Havkal, s. 195.

¹⁵⁹ Mukaddesî, s. 121.

¹⁶⁰ *Historic Cities of Islamic World*, (Ed. C. Edmund Bosworth), Leiden 2007, s. 49.

¹⁶¹ Taberî, IX, 17; İbnü'l-Esîr, VI, 452.

¹⁶² Belâzürî, s. 426; Yâkût el-Hamevî, IV, s. 297; Robert M. Adams, *Land Behind Baghdad a History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago 1965, s. 77.

¹⁶³ Taberî, IX, s. 17.

¹⁶⁴ Belâzürî, s. 426; Yâkût el-Hamevî, III, s. 174; Le Strange, *Buldü'l- Hilafeti's- Şarkıyye*, s. 83; Bahattin Kök, "Samerra'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 19, s. 35. el-Katûl civarında Pers döneminden kalma eski bir şehrin bulunduğu dair kayıtlar da mevcuttur. Yakut, III, s. 173-174.

¹⁶⁵ Taberî, IX, 17; İbnü'l-Esîr, VI, 452.

sıklaştıran seferler sebebiyle sınıra daha yakın olan Suriye bölgesinde ikamet etmek istemiş olması da mümkündür.

Hârûn Reşîd devrinde el-Katûl'deki yapılaşmanın sadece bir iki binadan ibaret olmayıp surları ve önemli bir kısmı Mu'tasım döneminde de ayakta olan bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ el-Kâtûl, aynı zamanda Türk askerleri ile Bağdat halkı arasındaki problemlere çözüm arayan ve Bağdat'tan ayrılmaya karar veren Mu'tasım'ın,¹⁶⁷ yeni başşehri için düşündüğü bölgedir. Kurmayı düşündüğü şehre uygun yer bulmak amacıyla Bağdat'tan Dicle'yi takip ederek kuzeye doğru yola çıkan halife, el-Kâtûl'e geldi. Hârûn Reşîd'in yaptırdığı sarayda bir müddet kaldıktan sonra şehrin burada kurulmasına karar verdi. Şehrin planı çizildi ve binaların inşasına başlandı. Fakat sert ve taşlı arazinin bina yapımına uygun olmadığı anlaşıldığı üzerine plandan vazgeçildi.¹⁶⁸ Netice itibariyle Bağdat ile Samerrâ arasında yer alan el-Katûl'ün inşası hiçbir zaman tamamlanamadı ve şehir kalıcı bir yerleşim yeri olmadı.

h. Samerrâ, Hârûniyye ve Mütevekkiliyye (Ca'feriyye)

el-Katûl'ün inşaatından vazgeçildikten sonra, halife Mu'tasım'ın emriyle heyetler tarafından yeni şehir için Dicle boyunda uygun arazi aranmaya devam edildi ve nihayet Samerrâ'nın yeri tespit edildi.¹⁶⁹ Ülkenin farklı bölgelerinden çok sayıda usta, işçi ve zanaat ehli getirildi ve 221/836 yılında hızlı bir inşa faaliyetine başlandı.¹⁷⁰

Samerrâ, Abbâsîler tarafından Bağdat'tan sonra kurulan en büyük başşehir olarak temayüz eder. Ancak iki şehrin inşası arasında geçen 75 yılda Abbâsî şehirleşme anlayışında bir takım değişiklikler olduğu görülmektedir. Bunların en başında dairevî şehir planının terk edilmesi gelir. Bunun yerine Dicle boyunca uzanan ve araziye uygun serbest bir yerleşim şekli tercih edilmiştir. Zaten İslam şehirleri kuruldukları dönem itibariyle belirli zaruri bir planın içine hapsedilmemiş, zaman içinde ihtiyaçlar, yerleşim alanının yapısı, toplumsal ve siyasi gelişmelere göre şekillenen serbest bir gelişim

¹⁶⁶ Taberî, IX, 17; İbnü'l-Esîr, VI, 452.

¹⁶⁷ Mes'ûdî, III, 466; İbn Rüste, s. 256; İbnü'l-Esîr, VI, 451; J. M. Rogers, "Samarra", *The Islamic City*, (Ed. A. H. Hourani-S. M. Stern), Oxford, 1970, 129-130.128-129.

¹⁶⁸ Ya'kubî, s. 39; İbn Rüste, s. 257; Himyerî, s. 450.

¹⁶⁹ Mes'ûdî, III, 466; İbn Rüste, s. 256-257; Yakut, III, 174; Rogers, s. 129-130.

¹⁷⁰ Ya'kubî, s. 41; Mes'ûdî, III, 466.

göstermiştir.¹⁷¹ Bağdat gibi simetrik bir plan üzere kurulmuş istisna şehirler bile, kısa sürede mevcut planın dışına taşarak gelişimlerini sürdürmüşlerdir.

Ayrıca Abbâsilerce Bağdat'ta edinilen şehirleşme tecrübesi Samerrâ'ya bütünüyle yansıtılmış, ilkinde ihtiyaca göre zaman içinde gerçekleşen genişleme ikincisinde daha planlanırken düşünülmüştür. Bağdat'ta dairevî şehrin dışında kalan araziler düzensiz yapılaşmanın önüne geçilmesi için ikta' olarak dağıtılmış, ana yollar ve caddeler önceden belirlenmişti.¹⁷² Ama zaman içinde şehirdeki aşırı kalabalıklaşma nedeniyle merkeze uzak mesafelerde varoşlar oluştu ve bu kesimlerde kısmen düzensiz ve dolambaçlı yollar ortaya çıktı.¹⁷³ Bu durum, şehrin kuruluşunda nüfusunun bu kadar artacağına öngörülememesiyle ilgili olabilir. Ancak Samerrâ'da iktalar dağıtılırken şehrin çok daha geniş bir bölgeye yayılması düşünüldü ve birbirine uzak hatta aralarında doğrudan bağlantı bulunmayan büyük mahalleler tesis edildi. Şehrin arazisi Kerh-Feyrûz, el-Arabâyî (el-Arabânî), Mâtire, Hayr, Duver, Uşrûseniyye gibi bölümlere ayrılıp, Türk kumandanlar ve birliklerine ikta' yoluyla dağıtıldı.¹⁷⁴ Geniş caddelerle birbirinden ayrılan her bir semtin kendine ait camii, hamamları, çarşıları ve pazar yerleri yapıldı. Kısa sürede bu mahalleler kalabalıklaştı ve şehir büyüdü. Bu bölgelere daha sonra Vezîriye, İstablât, Balkuvârâ, Müşerrefe ve Mutevekkiliye semtleri de eklenerek şehrin sınırları iyice genişledi.¹⁷⁵ Samerrâ genelinde caddeler daha uzun ve daha geniş tutulurken, bağlantı yolları ve sokaklar şehrin muhtemel nüfus yükünü taşıyacak şekilde tasarlandı. Şehirde en büyüğü 54 metre genişliğindeki Şâriu A'zam başta olmak üzere altı büyük ana cadde bulunuyordu. En büyük cadde üzerinde halifenin sarayı, Dîvânü'l-Harâc gibi kamu binaları ile yöneticilerin evleri, Cuma Mescidi ve merkezî çarşı yer alıyordu.¹⁷⁶

Bağdat, başlangıçta yaklaşık 2.5 kilometre çapında dairevî, simetrik ve -Samerrâ'ya oranla- küçük bir şehir olarak planlanmış fakat kısa süre içinde gelişerek İslam dünyasının en büyük başkenti haline gelmişti. Samerrâ ise

¹⁷¹ Andre Miquel, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (Çev. Ali Berktay), İstanbul 2003, s. 49.

¹⁷² Ya'kubî, s. 24-25.

¹⁷³ Yılmaz Can, H. I-III. / M. VII-IX. yy. İslâm Şehri, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, sayı: 6, s. 116.

¹⁷⁴ Belâzürî, s. 426; Ya'kubî, s. 41-42; Mes'ûdî, III, 467; Yâkût el-Hamevî, III, s. 174-175; Mustafa Demirci, "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, s. 70.

¹⁷⁵ Ya'kubî, s. 40-45; İbn Rüste, s. 257-258; Demirci, "Sâmerrâ", s. 70. Sâmerrâ'daki semtler hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Northedge, *The Historical Topography of Samarra-Samarra Studies I*, London 2006, s. 133-193.

¹⁷⁶ Ya'kubî, s. 44; Rogers, s. 145.

daha kurulduğu an itibariyle muhteşem ve görkemli bir şekilde inşa edildi. Samerrâ'nın kuruluşunda Bağdat'taki gibi bütünüyle sur içinde kalan bir şehirden bahsedilemez. Ne kadar geniş olursa olsun şehrin kendisini sınırlayan surların içine sığmayacağı anlaşılmış olsa gerektir. Bu konuda Mansûr devrine göre Mu'tasım döneminde değişen güvenlik şartlarının da önemli etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Devletin artan gücünün yanında halife sur içine hapsolmek yerine, büyük bir kısmı Türk asıllı askerlerinden oluşan halkın arasında kendisini güvende hissetmiş olmalıdır. Ana sur yerine Hayr semtinin etrafındaki "Hâirü'l-Hayr" gibi bazı semtleri çevreleyen duvarlar yapıldı.¹⁷⁷ Söz konusu duvarlar da şehrin güvenliğinden ziyade şehirdeki Türklerin ve Fergana bölgesinden getirilen askerlerin diğer halkla karışmalarını önlemek için yapılmıştı. Nitekim Türk asıllı askerlerin şehre yerleşen diğer unsurlardan ayrı tutulmaları için özel bir çaba sarf ediliyordu. Halktan ayrı iktalarda bir kısmı duvarlarla çevrili semtlere yerleştirilen askerler, satın alınan Türk cariyelerle evlendirilmişti. Çocukları doğup büyüyünceye kadar da Arap-Türk karışımını ifade eden müvelledler ve diğer insanlarla evlenmeleri ve akrabalık kurmaları yasaklanmıştı. Çocukları yetiştikten sonra da ancak birbirleriyle evlenecekler ve böylece cinsiyetleri ve milliyetleri başkalarıyla karışmayacaktı.¹⁷⁸

Bağdat'ta çarşılar başlangıçta dairevî şehrin merkezinde ana caddeler üzerine yerleştirilmiş ancak mekânın yetersiz gelmesi üzerine daha sonra Kerh bölgesinde türlerine göre esnafın bulunduğu düzenli çarşılar yapılmıştı.¹⁷⁹ Samerrâ'da ise türüne göre dükkânların yer aldığı çarşılar daha şehrin kuruluşunda planlanmıştı. Aynı şekilde başlangıçta sadece dairevî şehrin merkezinde tek bir sarayın (Kasru'z-zeheb) yer aldığı Bağdat'ın aksine, Samerrâ kurulurken Mu'tasım tarafından yakın adamlarının her biri için bir köşk inşa ettirilmişti.¹⁸⁰ Hakan Urtuc b. Ebi'l-Feth b. Hakan'a ait Cevsaku'l-Hakanî, Amr b. Ferec'e ait Gumarî ve Ebî Vezir'e atfen de Vezirî diye bilinen köşkü bu çerçevede ifade edebiliriz.¹⁸¹ Mu'tasım'ın şehrin kuruluşundan 227/842 yılındaki vefatına kadar geçen altı yılda sekiz adet

¹⁷⁷ Ya'kubî, s. 41; Northedge, *The Historical Topography of Samarra-Samarra Studies* I, s. 134.

¹⁷⁸ Ya'kubî, s. 41.

¹⁷⁹ Taberî, *age*, VII, 653; Hatîb Bağdâdî, *age*, I, 79-81; Ayrıca bkz. Hamdân Abdülmecîd el-Kübeysî, *Esvâku Bağdâd hattâ Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdat 1979, 72-94; Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:29, Bahar 2010, s. 10-11.

¹⁸⁰ Bağdat'ta şehrin kuruluşundan ancak 6 yıl sonra Rusâfe ve Huld sarayları yapılacak ve Dicle manzaralı saray inşası zamanla gelenek haline gelecektir.

¹⁸¹ Ya'kubî, s. 40.

köşk yaptırdığı kaydedilmektedir.¹⁸² Mu'tasım'ın Samerra'da yönetim merkezi olarak kullandığı Dârü'l-Hilâfet olarak bilinen saray kompleksi 70 hektardan daha fazla bir alana sahipti. Dicle kenarında tahkim edilmiş yüksek duvarlarla çevrili olan saray, geniş bahçeler, birbirleriyle bağlantılı avlular, yarış parkurları gibi pek çok unsuru da barındırıyordu.¹⁸³

Mu'tasım'ın vefatından sonra halife olan el-Vâsik Billâh (227/842-232/847), devleti Samerrâ'da kendisinin geniş bir arazide yaptırdığı el-Hârûnî sarayından yönetti.¹⁸⁴ Sarayının etrafındaki arazileri ikta' yoluyla dağıttı ve Hârûnî de diğerleri gibi merkezinde sarayın bulunduğu bir semt haline geldi.¹⁸⁵ Hatta gerek müstemilatı, gerekse de genişliği yönünden daha önce kurulan Hâşimiyye şehirleri ile kıyaslandığında Hârûnî'nin de müstakil bir şehir olduğunu ifade etmek abartılı bir yaklaşım olmayacaktır. Vâsik Billâh dönemi aynı zamanda, ordugâh olarak kurulduğu için Askerü'l-Mu'tasım ya da Asker-i Sâmerrâ olarak da anılan Sâmerrâ'nın bir bütün olarak geliştiği ve askerî bir kamptan gerçek bir kente dönüştüğü süreci ifade eder.¹⁸⁶

232/847 yılında halife olduktan sonra bir süre el-Hârûnî'de ikamet eden X. Abbâsî halifesi Mütevekkil,¹⁸⁷ imar faaliyetine hız vererek Samerra'nın alanını iki katına çıkardı. Nüfusu hızla artan şehirde yeni çarşılar kuruldu ve yetersiz gelen Mu'tasım döneminden kalma Cuma Mescidi yerine Samerrâ Ulu Camii yapıldı. Asırlar boyunca İslam dünyasının en büyük camii unvanını koruyacak olan cami, 239x156 metrelik zemin ölçülerine ve toplamda 17 hektarlık alana sahipti.¹⁸⁸ Ayrıca Samerrâ sokaklarının ve Ulu Cami'in su ihtiyacını karşılamak için suyunu Dicle Nehri'nden alan çok sayıda kanal kazıldı.¹⁸⁹

Mütevekkil, Samerra'da yirmiden fazla saray ve köşk yaptırdı.¹⁹⁰ Yakût el-Hamevî, "daha önce hiçbir halife, Mütevekkil'in Samerrâ'da

¹⁸² Bkz. Northedge, *The Historical Topography of Samarra-Samarra Studies I*, s. 97-193; Demirci, "Sâmerrâ", s. 71;

¹⁸³ Blair-Bloom, s. 102.

¹⁸⁴ Belâzürî, s. 426; Ya'kubî, s. 46; Kadir Kan, "Vâsiḳ-Billâh, *DİA*, XLII, s. 549.

¹⁸⁵ Ya'kubî, s. 46.

¹⁸⁶ Ya'kubî, s. 46; *Denoix*, s. 133; Demirci, "Sâmerrâ", s. 70.

¹⁸⁷ Belâzürî, s. 426-427; Himyerî, s. 592; Yakut, III, s. 175.

¹⁸⁸ Bkz. K.A.C. Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958, 274-280; Blair- Bloom, s. 102.

¹⁸⁹ Yâkût el-Hamevî, III, s. 175.

¹⁹⁰ Bkz. Belâzürî, s. 427; İbrahim Eyyûb, *Tarîhu'l-Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hadarî*, Beyrut 1989, s. 256; Northedge, *The Historical Topography of Samarra-Samarra Studies I*, s. 195-

yaptırdıklarından daha büyük binalar yaptırmadı” der ve Samerrâ için “A’zâmî bilâdillah oldu” ifadesini kullanır.¹⁹¹ Geniş caddeleri, büyük devlet kurumları, göz alıcı sarayları, devasa camileri, spiral minareleri, evleri ve duvar süslemeleri ile Samerrâ, Abbâsî Devleti’nin kudretini gösteren ve sanatını sonraki devirlere aktaran bir açık hava müzesi durumundadır.¹⁹²

Samerrâ’nın dışında Mu’tasım’ın kendisi için ayırdığı el-Hair’i iskâna açan halife,¹⁹³ 245/859 yılında şehrin 15 km. kuzeyinde Katûlu Kisra ve Kerh Feyrûz arasında kalan Me’hûza bölgesinde devlet merkezi olarak planladığı el-Mütevekkiliyye/Ca’feriyye adında bir şehir inşasına başladı.¹⁹⁴ Merkezden uzaklaşıp Türk asıllı komutanların baskısından kurtulmak amacıyla, Samerrâ’ya alternatif olarak kurduğu yeni şehrin merkezinde etrafı kuleli surlarla çevrili büyük bir alanı kaplayan Caferiye Sarayı, Cuma Camii (Ebû Dülef Camii) ve etrafında divanlar yer alıyordu.¹⁹⁵ Şehrin kısa sürede büyük mesafe kat eden inşaatı, halifenin dokuz ay sonra sarayında öldürülmesiyle yarım kaldı.¹⁹⁶ Mütevekkil’den sonra yerine halife olan Muntasır (247/861-248/862) ise halkın Me’hûza’dan ayrılmasını, yapılan evlerin yıkılmasını ve enkazın Samerrâ’ya taşınmasını emretti. Böylece göz kamaştırıcı bir şehir olarak yapımına başlanıp köşkleri, evleri ve çarşıları için çok büyük paralar harcanan Mütevekkiliyye kısa sürede harap oldu ve metruk bir yer haline geldi.¹⁹⁷

Bir ordugâh ve saray şehir olarak kurulan ve 56 yıl devlet merkezi olarak kalan Samerrâ, Türklerin baskılarından bir türlü kurtulamayan halife Mu’temid’in (256/870-279/892), 279/892’de Bağdat’a dönüşüyle ıssızlaştı

210; *Kırkpınar*, s. 191-195. *Yâkût el-Hamevî, Mütevekkil’in Samerrâ’daki saraylar için harcağı parayı tek tek sayar. Bkz. Yâkût el-Hamevî*, III, s. 175.

¹⁹¹ *Yâkût el-Hamevî*, III, s. 175. Mes’ûdî de Mütevekkil’in yaptırdığı binaların detaylarını aktarırken, onun insanlar tarafından daha önce hiç bilinmeyen binalar yaptırdığını kaydeder. *Mes’ûdî*, IV, s. 4-5.

¹⁹² Bkz. Creswell, s. 259-266, 274-290; Suut Kemal Yetkin, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1974, s. 145-149; Blair- Bloom, s. 102-106.

¹⁹³ Belâzürî, s. 427.

¹⁹⁴ Belâzürî, s. 427; Ya’kubî, s. 48.

¹⁹⁵ Ya’kubî, s. 48; Creswell, s. 282; Blair- Bloom, s. 103-104.

¹⁹⁶ Belâzürî, s. 427; Ya’kubî, s. 48; İbn Rüste, s. 317; *Yâkût el-Hamevî*, III, s. 175; Şâkir Mustafa, s. 249; Amid, s. 495-220; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul 1996, s. 189-190.

¹⁹⁷ Ya’kubî, s. 48-49.

ve harap olmaya yüz tuttu. Sonraki dönemlerde de hiçbir zaman eski ihtişamına kavuşamadı.¹⁹⁸

Kuruluş devri itibariyle Hâşimiyye şehirleri Abbâsî şehircilik anlayışında “arayışı” ifade eder. Bağdat her yönü ile “kemali”, Samerrâ ise “fizikî anlamda ihtişamı” temsil eder. Ancak Samerrâ’nın ihtişamı geçici olmuş, mimarî açıdan çok büyük ve teşkilatlı bir şehir olarak kurulmuş ve gelişmiş olmasına rağmen, Bağdat karşısında tutunamamış, İslam coğrafyacılarını ürpertecek derecede hızlı bir çöküş yaşamıştır.¹⁹⁹ Çünkü aynı havza içinde kurulmuş, insanlar için ticarî, medenî ve ilmi açılardan cazibe merkezi olan ve bir dünya şehri hüviyeti taşıyan Bağdat’a alternatif olabilmek herhangi bir şehir için kolay kolay mümkün değildir. Bağdat Irak bölgesinin şehircilik potansiyelini zaten bünyesine almış ve onu kullanmıştı. Samerrâ’nın Bağdat’a artı olarak sunabileceği pek fazla bir şey de yoktu. Çünkü onun vaat ettiği her şey Bağdat’ta fazlasıyla mevcuttu ve ticari fonksiyonu, ilmi potansiyeli, topluma mal olmuş kurumları, münevver halkı Bağdat’ı öne çıkarıyordu. Bağdat kurulduğunda İslam dünyasının ilim, fikir, tarih ve insan birikimini alternatifsiz bir şekilde kendisine çekmesine karşın Samerrâ, belirli bir süre hulefâ, ümerâ, komutanlar, eşrâf ve Bağdat’a göre sınırlı kabul edilebilecek şekilde sivil halkıyla resmî kimlikli bir başkent olmaktan öteye gidemedi.

Birkaç şehirden oluşan büyük bir merkez olarak tanımlanabilecek Samerrâ eşine az rastlanır bir organizasyonla teşkilatlı bir şehir olarak kurulmakla birlikte, tarihte ender rastlanır derecede hızlı bir düşüş yaşamış ve İslam dünyasının başkenti hüviyetini kaybettikten sonra orta ölçekli bir şehir olarak da kalamamıştır. Mukaddesî, Samerrâ’nın Mütevekkil devrinde bir ucundan diğer ucuna bir günlük yol tutan büyük bir şehir haline geldiğini ifade eder.²⁰⁰ Güzellikte eşsiz bir şehir olduğu için “Sürre men raâ (gören kişi mutlu oldu)” şeklinde ifade edilen şehrin kendi zamanında çoktan terk edilmiş olduğunu anlatırken şu ifadeleri kullanır: “Göz alıcı bir şehirdi, ama şimdi harabe bir haldedir. İki veya üç mil yürüseniz dahi bir tek binaya rastlayamazsınız. Şehir anlattığımız şekilde harabe haline geldikten sonra ismini de “Sâe men raâ (gören üzüldü)” şeklinde değiştirdiler.”²⁰¹ Samerrâ’nın yaşadığı terk edilmişlik hali müellifi o kadar etkilemiştir ki Bağdat’ta, şehrin

¹⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, III, s. 176; İbnü’l-Esîr, VII, s. 455; İbn Kesîr, XI, s. 65; Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, I, s. 155.

¹⁹⁹ Mukaddesî, s. 126-127; Yâkût el-Hamevî, III, s. 176.

²⁰⁰ Mukaddesî, s. 126.

²⁰¹ Mukaddesî, s. 126-127; Aynı ifadeler Yâkût el-Hamevî tarafından da kullanılmaktadır: Bkz. Yâkût el-Hamevî, III, s. 174.

batı yakasındaki Mansûr Camii'nin kendi döneminde sadece cuma namazları için açıldığını, diğer zamanlarda hiç kimsenin bulunmadığını ifade ettikten sonra,²⁰² şehrin her geçen gün geriye doğru gittiğini ve onun Samerrâ'ya dönmesinden korktuğunu söyleyecektir.²⁰³

Samerrâ aynı zamanda arkeolojik çalışma yapmaya en müsait Abbâsî şehri özelliği taşır. 1990'lı yıllardaki Körfez Savaşı'na kadar devam eden kazılar, Abbâsî şehirciliği ile ilgili somut verilere kaynaklık eder.²⁰⁴ Samerrâ'daki ilk arkeolojik kazılar Alman arkeolog, mimar ve sanat tarihçisi Ernst Emil Herzfeld tarafından Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlatılmıştır. Herzfeld, Samerrâ'da yaptığı ilk çalışmaları *Samarra, Aufnahmen und Untersuchungen zur Islamischen Archeologie* adıyla yayımlamıştır. Daha sonra 1911-1914 yılları arasında Friedrich, Sarre ile birlikte başladığı detaylı kazı çalışmaları neticesinde kentteki pek çok yapının gün yüzüne çıkmasını sağladığı gibi, Abbâsî mimarisi ve şehirciliğinin detaylarını gözler önüne sermiştir. Bu kazı sonuçlarını ihtiva eden ve son cildi onun ölümünden sonra yayımlanan *Die Ausgrabungen von Samarra* adlı (1923-1948) 6 ciltlik eseri İslam mimarisi alanındaki en önemli kaynak kitaplardan biri sayılmaktadır.²⁰⁵ 1944 yılından önceki on yıl boyunca Irak hükümeti tarafından kazılar devam ettirildi ve ortaya Abbâsî sanat ve mimarisi

²⁰² Bu ifadelerden Mansûr Camii'nin 10. asırda en azından Mukaddesî'nin ziyaret ettiği dönemde bir ilim merkezi olma özelliğini kaybettiğini göstermektedir. Muhtemelen bu durum Bağdat'ın Büveyhilerin elinde olmasıyla ilgilidir.

²⁰³ Mukaddesî, s. 124-125.

²⁰⁴ Samerrâ'daki arkeolojik kazılar ve Samerrâ şehrinin fiziki yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Directorate General of Antiquities, *Hafriyyat Samarra 1936-1939*, I-II, Baghdad 1940; Ernst Emil Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra*, Berlin 1923-1948; Northedge, A. & Falkner, R. (1987), "The Survey Season at Samarra", *Iraq* 49, 1986, ss. 143-173; Northedge, A., "An Interpretation of the Palace of the Caliph at Samarra (Dar al-Khilafa or Jawsaq al-Khaqani)", *Ars Orientalis* 23, 1993, ss. 143-171; Northedge, A., "The palace at Istabulat, Samarra", *Archéologie islamique* 3, 1992, ss. 61-86; Northedge, A., "Karkh Fairuz at Samarra", *Mesopotamia* 22, 1987, ss. 251-64; Northedge, A., "The Racecourses at Samarra", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 53, yıl:1990, ss. 31-56; Northedge, A., "The Ja'fari palace of al-Mutawakkil", *Damaszener Mitteilungen* 11, 1999, ss. 345-363; Northedge, A., "The palaces of the 'Abbâsîds at Samarra", in Robinson, C. (ed), *A Medieval Islamic City Reconsidered, Oxford Studies in Islamic Art* 14, 2001; Kennet, D., "The Form of the Military Cantonments at Samarra and the Organisation and Size of the 'Abbâsîd Army", in Robinson, C. (ed), *A Medieval Islamic City Reconsidered, Oxford Studies in Islamic Art* 14, 2001; Robinson, C. (ed), *A Medieval Islamic City Reconsidered, An Interdisciplinary Approach to Samarra*, *Oxford Studies in Islamic Art* 14, Oxford 2001.

²⁰⁵ Semavi Eyice, Anadolu Selçuklu Sanati Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clement Huart ve Friedrich Sarre, *Türkiyat Mecmuası*, XVII (1972), ss. 133-148, s. 142; http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?biolId=93413

hakkında önemli bilgiler veren çok sayıda eserler çıkarıldı.²⁰⁶ Her ne kadar Cahen, resmî bir başkent ve askerî bir şehir olduğu için Samerrâ'daki kazılarda ulaşılan bilgilerin Abbâsî şehirciliği hakkında yeterli bilgi veremeyeceğini söylese de,²⁰⁷ Samerrâ şehri İslam tarihi ve Abbâsî şehirciliği bakımından arkeolojik kazı eksikliğinin istisnaları arasında yer almaktadır.

Sonuç

Abbâsîler dönemi İslam tarihinde Medine ile başlayıp Kûfe, Basra, Fustat ve Vasıt ekseninde devam eden şehirleşme faaliyetinin en önemli gelişim aşamalarından birini oluşturmaktadır. Bu dönemde siyasi, ekonomik ve medeni şartların olgunlaşmasıyla İslam dünyasındaki şehirleşme potansiyeli iyice açığa çıkmış ve İslam coğrafyasının hemen her yerinde çok sayıda şehir kurulmuştur. Aynı dönemde ortaya çıkan diğer Müslüman devletlerde de şehirleşme faaliyeti görülmesine rağmen idari teşkilatı, yeni şehirler kurmanın maliyetini karşılayabilecek mali gücü ve sahip olduğu teknik imkânlar şehircilik alanında Abbâsîleri öne çıkarmaktadır.

Abbâsî idarecileri çok farklı saiklerle şehirler kurmuşlar ve mevcut olanların gelişimleriyle ilgili çalışmalar yapmışlardır. Özellikle hicri ikinci asrın ortalarından itibaren büyük bir ivme kazanan şehircileşme faaliyetiyle eş zamanlı şekilde sosyal, ekonomik, ilmi ve kültürel alanlarda büyük bir kalkınma gerçekleşmiş ve önemli eserler verilmiştir. Bu durum İslam dünyasının geldiği olgunluk devresini bir sonucudur.

Abbâsîlerde şehirciliğin inkişafını sağlayan etkenlerin başında, halifelerin ve devlet adamlarının yeni şehirler vücuda getirme konusundaki istekleri gelir. Halifelerin çoğu, kendi adlarıyla anılacak, sözü edilecek şehirler kurmayı ilke haline getirmişlerdir. Abbâsî halifelerine göre, büyük bir hükümdar olmanın en önemli şartlarından biri kendi yaptırdığı şehirde oturmaktır. Ayrıca Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu takip eden dönemde güçlü muhalefetten korunmanın en etkili yollarından biri de, uzak ve güvenli bir mevkide yeni bir başşehrin kurulması olmuştur.

İslam tarihinin ilk devirlerinden itibaren İslam şehirciliğinin Arap yarımadası dışındaki ilk örneklerinin verildiği Irak bölgesi, Abbâsîler devrinde de şehirleşme çalışmalarının yoğunlaştığı coğrafya olmuştur. Irak merkezli Abbâsî şehirleriyle İslam şehirciliğinin en düzenli ve kapsamlı örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Mezopotamya'nın kadim şehir

²⁰⁶ Ekrem Akurgal, *İslâm Sanatında Türklerin Rolü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 2 Sayı: 4, yıl 1944, s. 529.

²⁰⁷ Cahen, s. 136.

miraslarının yanı sıra İslam dünyasının sınırları dahilindeki bütün şehircilik birikiminden yararlanıldığını söylemek mümkündür. Irak merkezli Abbâsî şehirciliği ile "İslam Şehri" olgusu "Klasik" kavramı ile ifade edilebilecek hüviyete erişmiş, Bağdat ve Samerrâ gibi şehirler, Müslümanlar tarafından oluşturulmuş "Medeniyet Merkezi" tanımının içini doldurmuşlardır.

Abbâsî hanedanının temel güç kaynağı mevalinin merkezi ve devletin kuruluşunu takip eden dönemde başkent arayışlarının merkezi olan Irak, VIII. asırdan XIII. asra kadar hilafet merkezi olarak kalmıştır. Hâşimiyye şehirleri daha çok güncel maslahatlar gözetilerek kurulmuşsa da Bağdat ve Samerrâ şehirleri Abbâsîlerce sıradan şehirler olmaktan öte daha başlangıçta birer metropol ve dünya şehri olarak düşünülmüşlerdir. Aynı zamanda dünyadaki bütün Müslümanların yönetim merkezi olarak kurulan bu iki şehir, İslam dünyasının bizzat halifesi ve yaşadığı dönem itibariyle en kudretli hükümdarı tarafından kurulmuş başkentler olarak temayüz eder ve İslam şehirciliğinin en organize yapılarını teşkil ederler. Bu makalede Irak bölgesi ele alınmış olmakla birlikte Suriye, Kuzey Afrika, Horasan ve diğer bölgelerdeki Abbâsî şehircilik faaliyetleri de müstakil çalışmaların konusu olacak zenginliğe sahip bulunmaktadır.

Son olarak tüm İslam şehirlerinde olduğu gibi Irak merkezli Abbâsî şehirlerinde de arkeolojik çalışmaların artırılmasına ihtiyaç olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Bahsi geçen şehirlerle ilgili klasik kaynaklarımızda yer alan bilgiler arkeolojik verilerle desteklendiğinde daha anlaşılır hale gelmekte ve İslam şehirleriyle ilgili somut bilgilere ulaşmak da mümkün olmaktadır.

KAYNAKÇA

ADAMS, Robert M., *Land Behind Baghdad a History of Settlement on the Diyala Plains*, Chicago 1965.

AKURGAL, Ekrem, "İslâm Sanatında Türklerin Rolü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2 Sayı: 4, yıl 1944, ss. 527-533.

ALİ, Salih Ahmed, "Mıntıkatu Hire-Dirâsâtün Topografıyyetün Müstenidetün ale'l-Mesâdiri'l-Edebiyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb fî Câmîâti Bağdâd*, Sayı: 7, Nisan 1962, ss. 17-44.

ALPTEKİN, M. Yavuz, *Medeniyet Havzalarından Küresel Trendlere Şehir ve Toplum (Şehirlerin Toplum Bilinçlendirme İşlevi)*, İstanbul 2007..

- AMİD, Tahir Muzaffer, *Tahtitü'l-Müdüni'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Bağdat 1986.
- ARSLANTAŞ, Nuh, *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanma Biçimleri*, İstanbul 2003.
- AVCI, Casim "Kûfe", *DİA*, XXVI, ss. 339-342.
- el-BAĞDÂDÎ, Safiyyüddin Abdülmümin b. Abdülhakk, *Meracidü'l-İttılâ alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ*, (çev. H. İbrahim Gök), Ankara 2014.
- BAKIR, Abdülhâlik, "Basra", *DİA*, V, ss. 108-111.
- BELÂZÜRÎ, *Futûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.
- BERRÂKÎ, Hüseyin b. Seyyid Ahmed, *Tarihü'l-Kûfe*, Beyrut 1987.
- BLAİR, Sheila – BLOOM, Jonathan, "Irak, İran, Mısır: Abbâsîler", *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (ed. Markus Hatsstein-Peter Delius), İstanbul 2007, ss. 90-123.
- BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul 2013.
- BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara 2000.
- BUHLL, Fr., "Hire", *İA*, V, ss. 536-537.
- CAHEN, Claude, *İslâmiyet, Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (Çev. Esat Necmi Erendor), İstanbul 1990.
- CAN, Yılmaz, "H. I-III./M. VII-IX. y.y. İslâm Şehri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1992, sayı: 6, ss. 109-138.
- el-CENÂBÎ, Târik Cevâd, "A Ruined Ilkhanid Bath at Kufa", *Sümer*, yıl: 1978, sayı: 34, ss. 189-196.
- el-CENÂBÎ, Târik Cevâd, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfeti et-Taharrî ve't-Tenkîb ve's-Sıyâneti li's-Senevât 1966-1967", *Sumer*, yıl: 1983, sayı: 39, ss. 220-232.
- CRESWELL, Keppel, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Middlesex 1958.
- CUAYT, Hişam, *el-Kûfe: Neş'etü'l-Medîneti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993.
- DEMİR, Mustafa, "Türk-İslam Medeniyetinde Şehirleşme", *İslam Araştırmaları Dergisi*, cilt: 16 sayı: 1, 2003, ss. 156-165.
- DEMİRCİ, Mustafa, "İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, 2003, cilt: I, sayı: 2, ss. 129-146
- DEMİRCİ, Mustafa, "Sâmerrâ", *DİA*, XXXVI, ss. 70-71.
- DEMİRCİ, Mustafa, "Sevâd", *DİA* XXXVI, ss. 576-578.

- DENOIX, Sylvie, "Founded cities of the arap world from the seventh to the eleventh centuries", *The City in the Islamic world: the Near and Middle East*, (Ed. Salma K. Jayyusi), I-II, Leiden 2008.
- DIRECTORATE General of Antiquities, *Hafriyyat Samarra 1936-1939*, I-II, Baghdad 1940.
- DURANT, Will *İslam Medeniyeti*, (Çev. Orhan Bahaeddin), İstanbul ts.
- ed-DAKÛKÎ, Hüseyin Ali, "Hire", *DİA*, XVIII, ss. 122-124.
- ed-DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, *Ahbaru't-Tıvâl*, Beyrut ts.
- ed-DÛRÎ, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Beyrut 1997.
- ed-DÛRÎ, Abdülaziz, "Enbâr" *DİA*, XI, s. 171.
- ed-DÛRÎ, Abdülaziz *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (Çev. Sabri Orman), İstanbul 1991.
- EBÛ'L-FİDÂ, *Tarîhu Ebi'l-Fidâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I-II, Beyrut 1997.
- EYİCE, Semavi, Anadolu Selçuklu Sanati Çalışmalarının Başlangıcında İki Yabancı: Clement Huart ve Friedrich Sarre, *Türkiyat Mecmuası*, sayı: XVII, yıl: 1972, ss. 133-148.
- EYYÛB, İbrahim, *Tarîhu'l-Abbâsi es-Siyasî ve'l-Hadarî*, Beyrut 1989.
- GÛL, Muammer, "İslam Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, Sayı: 6, ss. 78-87.
- HASAN, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, s. I-IV, (Çev. İsmail Yiğit- Sadreddin Gümüş), İstanbul 1985.
- HATÎB BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târih-u Bağdâd*, I-XIV, Beyrut ts.
- HAZİN, William, *el-Hadâratü'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1984.
- HİMYERÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *er-Ravzü'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr*, (Thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1975.
- HİSTORİC Cities of Islamic World*, (Ed. C. Edmund Bosworth), Leiden 2007.
- http://www.britishmuseum.org/research/search_the_collection_database/term_details.aspx?bioId=93413
- HUDÛDÛ'L-ÂLEM mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, (yay. V. Minorsky), (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İBN CÜBEYR, Ebü'l Hüseyin Ahmed, *er-Rihle*, Beyrut 1980.
- İBN HALDÛN, *Tarîh*, I-VII, Beyrut 1966.
- İBN HAVKAL, *Sûretü'l-Arz (10. Asırda İslam Coğrafyası)*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014.

- İBN HURDAZBÎH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fida' el-Hâfız, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.
- İBN KUTEYBE, *el-Maarif*, (Çev. Hasan Ege), İstanbul ts.
- İBN MİSKEVEYH, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, Beyrut 2003.
- İBN RÜSTE, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *el-A'lakü'n-Nefise*, (Yay. Martin Theodor Houtsma), Leiden 1967.
- İBNÜ'L ESİR, İzzüddin Ebü'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Tarîh*, I-XII, Beyrut 1982.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Menâkıbu Bağdâd*, Bağdat 1923.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fi Tarîhü'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdükadir Ata-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1995.
- İBNÜ'T-TİKTAKÂ, Muhammed b. Ali b. Tabatabâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut ts.
- İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2015.
- el-İDRİSÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed, *Kitâbu Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Afâk*, I-II, Beyrut 1989.
- KAN, Kadir, "Vâsiq-Billâh, DİA, XLII, ss. 548-549.
- KAN, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, UÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2010.
- KAN, Kadir, Türk ve Arap Şehirlerinin Ortak Kimliği Olarak "İslam Şehri Olgusu", *Uluslararası Türk-Arap Müsterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Amman 2014, ss. 234-243.
- KAPANŞAHİN, Muhittin, *Ağlebiler: 800-909*, İstanbul 2013.
- KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd*, Beyrut 1969.
- KIRKPINAR, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*, İstanbul 1996.
- KÖK, Bahattin, "Samerrâ'nın Kuruluşu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, sayı: 19, ss. 7-48
- KUDAME B. CA'FER, *el-Harac ve Sna'atü'l-Kitabe*, (yay. Muhammed Hüseyin ez-Zebidi), Bağdat 1981.
- KURT, Hasan, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002.

- el-KÜBEYSÎ, Hamdân Abdülmecîd, *Esvâku Bağdâd hattâ Bidâyeti'l-Asri'l-Büveyhî*, Bağdat 1979.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Şehir", *DİA*, XXXVIII, ss. 441-446.
- el-KÜREYTÎ, Câbir Rezzâk Gâzî "Ahvâlü'l-Kûfe's-Siyâsiyyeti ve'l-Emniyyeti fî ahd-i Ebî C'afer el-Mansûr (h. 136-158)", *Âdabü'l-Kûfe*, Vol 1, No 11 (2012), ss. 157-181.
- LE STRANGE, Guy, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900.
- LE STRANGE, Guy, *Buldnü'l- Hilafeti's- Şarkiyye*, (Çev. Beşir Francis-Georges Avvad), Beyrut 1985.
- LEPELLEY, Claude, "Klasik Kentin Geç Roma döneminde Afrika'da Sürekliliği ve Düşüşü", *Geç Antik Çağda Kent*, (Der. John Rich), (Terc. Suna Güven-Ertuğrul Güven), İstanbul 1999.
- LOMBARD, Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslam*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul 1983.
- MANTRAN, Robert, *İslamın Yayılış Tarihi*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.
- MAZOT, Sibylle, "Ağlebî Tarihi ve Ağlebî Mimarisi," *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Ed. Markus Hattstein, Peter Delius), İstanbul 2007, ss: 130-132.
- MİCHON, Jean-Louis, "Dinî kurumlar", *İslam Şehri*, (Ed. R.B. Serjant), (Çev. Elif Topçugil), İstanbul 1997.
- MİQUEL, Andre, *Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2003.
- MİQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, I-II, (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Menteş), Ankara 1991.
- MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Tekâsîm (İslam Coğrafyası)*, (Terc. D. Ahsen Batur), İstanbul 2015.
- MUSTAFA Muhammed Ali, et-Takrîrü'l-Ûlâ an et-Tenkîb fi'l-Kûfe li'l-Mevsim's-Sâlis, *Sümer*, yıl: 1956, sayı: 12, ss. 3-32.
- MUSTAFA, Muhammed Ali et-Takrîrü'l-Ûlâ an et-Tenkîb fi'l-Kûfe li'l-Mevsim's-Sânî, *Sümer*, yıl: 1954 sayı: 10, ss. 53-85.
- MUSTAFA, Şakir, *el-Müdün fi'l-İslâm hatte'l-Asri'l-Osmanî*, Dimeşk 1988.
- NÂCÎ, Abdülcabbâr, *Dirasat fî Tarihi'l-Müdüni'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, Beyrut 2009.
- NORTHEGE, A., *The Historical Topography of Samarra-Samarra Studies I*, London 2006.
-

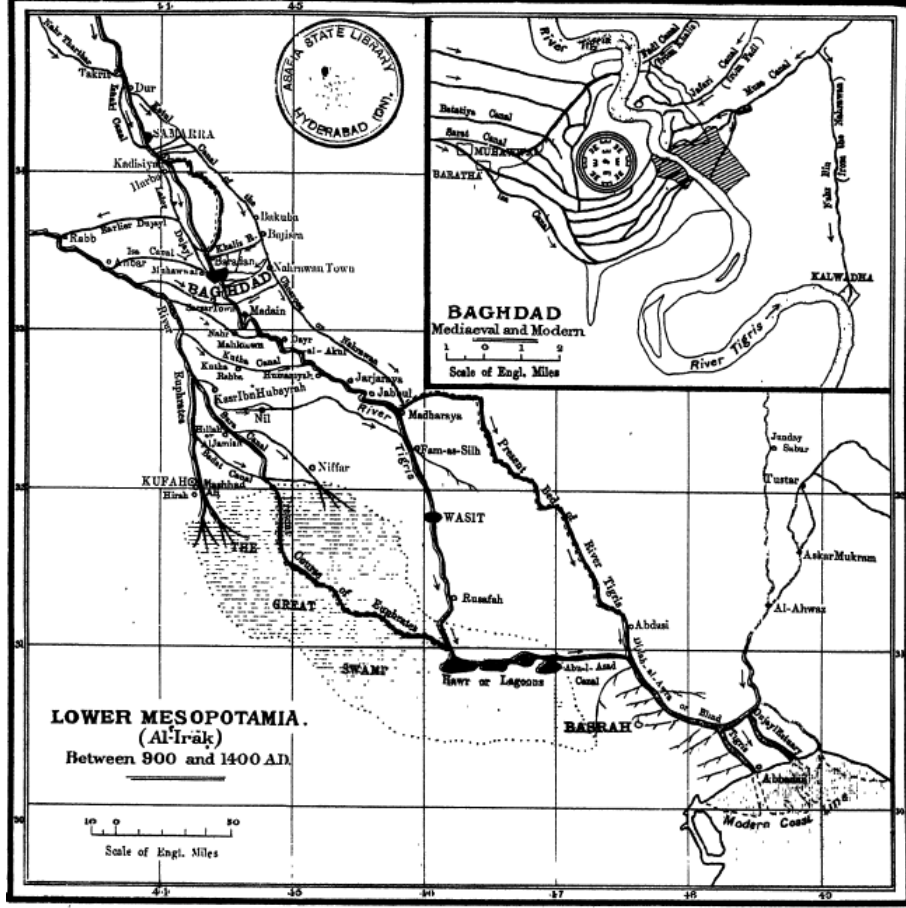
- NUREDDİN ÂL-İ ALİ, *Endülüs Tarihi*, (Terc. Hakkı Uygur), İstanbul 2010.
- ÖMER, Faruk, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye*, Amman 1998.
- ROBİNSON, C. (ed), *A Medieval Islamic City Reconsidered, An Interdisciplinary Approach to Samarra, Oxford Studies in Islamic Art* 14, Oxford 2001.
- ROGERS, J. M. "Samarra", *The Islamic City*, (Ed. A. H. Hourani-S. M. Stern), Oxford, 1970, 129-130.
- SARIÇAM, İbrahim-Erşahin, Seyfettin *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 2011.
- SÖYLEMEZ, Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- SÜYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1969.
- TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, Beyrut 1967.
- et-TENÛHÎ, *Neşvârü'l-Muhâdara ve Ahbârü'l-Müzâkere*, (thk. Abbûd eş-Şalcî), Beyrut 1995.
- WHİTAKER, J.L., "Kufa", *Cities of the Middle East and North Africa: A Historical Encyclopedia*, (ed. Michael Dumper, Bruce E. Stanley), California 2006.
- YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı (Kitabu'l-Büldân)*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2001.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddîn Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1957.
- YETKİN, Suut Kemal, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1974.
- YÜKSEL, Ahmet Turan, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:29, Bahar 2010, ss. 7-19.
- ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, Beyrut 1982.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tarîhu'l-İslâm*, I-XX, Beyrut 1991.
- ZETTERSTEN, K. V., "Mansûr", *İA*, VII, s. 295;
- ZORLU, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar: Ebû Ca'fer el-Mansûr Dönemi*, Ankara 2001.

Ekler:

Ek 1:

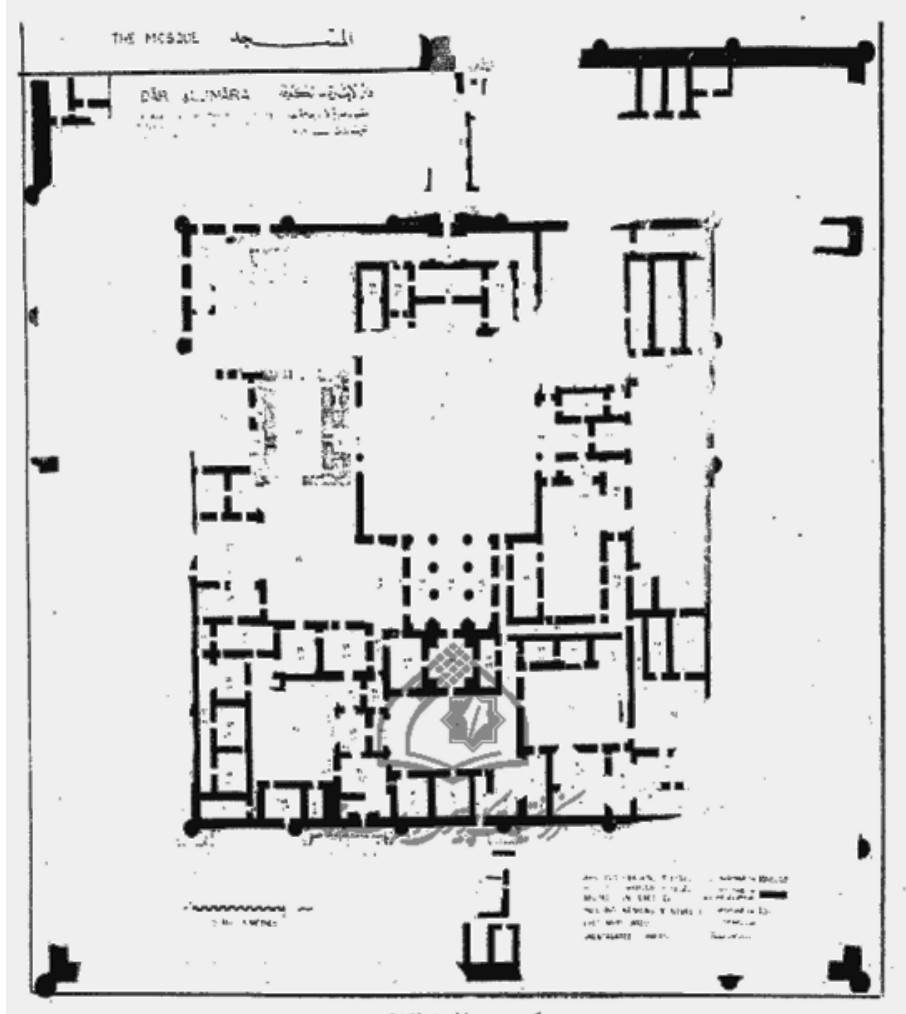
Resim 1. Abbâsîlerin başşehir arayışlarına sahne olan Aşağı Mezopotamya Bölgesi

(Kaynak: Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbâsîd Caliphate*, Oxford 1900.)

Ek 2:

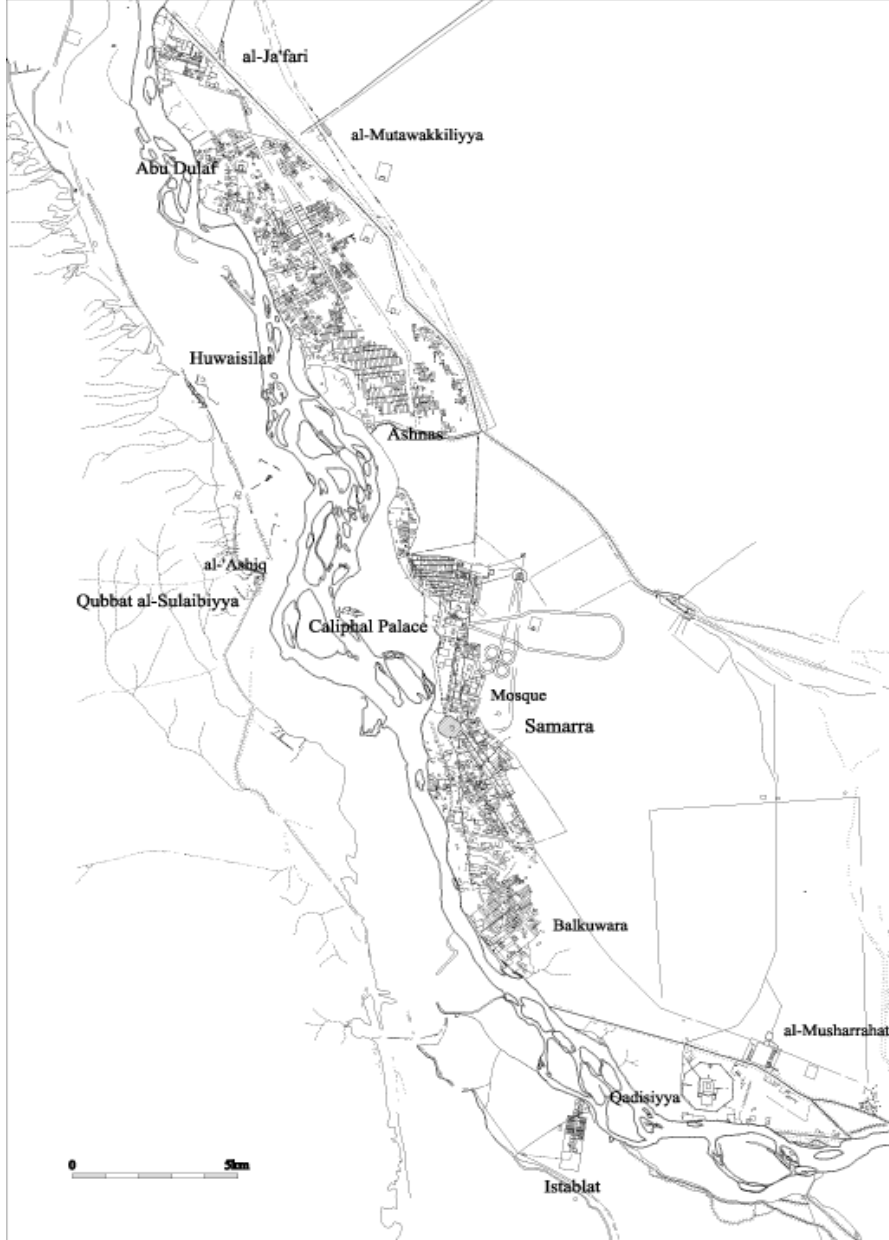
Resim 2. Kufe Dâru'l-İmârası'nın planı

(Kaynak: el-Cenâbî, "Dâru'l-İmâra fi'l-Kûfeti et-Taharrî ve't-Tenkîb ve's-Siyâneti li's-Senevât, 1966-1967", s. 222.)

Ek 3:

Resim 3. Samerra Kent Planı

(Kaynak: <http://community.dur.ac.uk/derek.kennet/plan.htm>)

